

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΥ
ΣΧΟΛΗ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
«ΑΡΧΑΙΑ ΚΑΙ ΝΕΑ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑ»
(ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ: ΑΡΧΑΙΑ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑ)

«Επιδεικτική ρητορεία του Ισοκράτη. Χαρακτηριστικά του είδους και
ιδεολογία».

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

Της

Μπάλλα Ν. Μαρίνας

Διπλωματούχου Τμήματος Φιλολογίας του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου,
(2012)

A.M.:1013201403019

Επιβλέπουσα Καθηγήτρια: Βολονάκη Ελένη, Μόνιμη Επίκουρος Καθηγήτρια,
Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου.

Συνεπιβλέποντες: Κωνσταντινόπουλος Βασίλειος, Αναπληρωτής
Καθηγητής, Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου.

Ευσταθίου Αθανάσιος, Αναπληρωτής Καθηγητής,
Πανεπιστήμιο Ιονίου.

Καλαμάτα, Οκτώβριος 2019

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Σ' αυτό το σημείο, θα ήθελα να ευχαριστήσω ιδιαίτερα την επιβλέπουσα καθηγήτρια, κα Βολονάκη Ελένη για την αρμονική συνεργασία που είχαμε καθ' όλη τη διάρκεια εκπόνησης της παρούσας διπλωματικής και για τον προσωπικό χρόνο που αφιέρωσε · οι κατευθυντήριες οδηγίες σε συνάρτηση με τις εποικοδομητικές παρατηρήσεις της επί του θέματος, συνέβαλαν καθοριστικά στην επιτυχή ολοκλήρωση του κύκλου σπουδών και την απόκτηση του μεταπτυχιακού τίτλου σπουδών «Αρχαία Ελληνική Φιλολογία».

Ευχαριστίες, επίσης, οφείλω τόσο στους συνεπιβλέποντες καθηγητές, κ. Κωνσταντινόπουλο Βασίλειο και κ. Ευσταθίου Αθανάσιο, όσο και στους υπεύθυνους της βιβλιοθήκης του πανεπιστημίου για τη βοήθεια που μου προσέφεραν, ώστε να βρω τις κατάλληλες πληροφορίες και να φέρω εις πέρας την εργασία μου.

Τέλος, θα ήθελα να ευχαριστήσω ιδιαιτέρως τους γονείς μου, Νικόλαο και Παναγιώτα και τον αδερφό μου, Γεράσιμο, οι οποίοι στάθηκαν αρωγοί, ηθικά και οικονομικά, καθ' όλη τη διάρκεια των σπουδών μου · καθώς, επίσης, και τον σύζυγό μου, Δημήτριο, για την ηθική υποστήριξη και κατανόηση που επέδειξε, κατά τη συγγραφή της παρούσας διπλωματικής εργασίας.

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Στο παρόν πόνημα επιχειρείται μια προσέγγιση της συντεθειμένης από τον αττικό ρήτορα Ισοκράτη, επιδεικτικής ρητορείας του τετάρτου αιώνα π.Χ. · ασφαλείς πληροφορίες για τον βίο του οποίου μπορούμε να αντλήσουμε από τον *Περί Αντιδόσεως* λόγο του, ο οποίος θεωρείται ένα ολοκληρωμένο αυτοβιογραφικό έργο, ενώ διάσπαρτες πληροφορίες υπάρχουν και σε άλλα έργα του. Πρόκειται για έναν σπουδαίο ρητοροδιδάσκαλο, ο οποίος δεν δίστασε να έρθει σε αντιπαράθεση με ισχυρές προσωπικότητες του πνεύματος και της διανόησης, προγενέστερους και σύγχρονους του, υπερασπιζόμενος τις παιδαγωγικές και πολιτικές του πεποιθήσεις.

Μεγαλύτερό του επίτευγμα η ίδρυση της σχολής του, στην οποία συνέρρεαν μαθητές από κάθε γωνιά της Γης, με τους περισσότερους από αυτούς να διαπρέπουν στον κλάδο της ρητορικής και της πολιτικής. Ανταγωνιστικού χαρακτήρα σχολή προς τη δική του, αναδείχθηκε η Ακαδημία του Πλάτωνα, λόγω των διαφορετικών απόψεων που ο καθένας εκπροσωπούσε σε επίπεδο παιδείας και ηθικής.

Όσον αφορά στους ρητορικούς λόγους που ανήκουν στο επιδεικτικό είδος, αυτοί σχετίζονται με τον έπαινο και τον ψόγο και αποσκοπούν στο να επηρεάσουν τις αξίες και τις πεποιθήσεις του ακροατηρίου. Σε αυτό το είδος, λοιπόν, ανήκουν και οι λόγοι *Κατά τῶν σοφιστῶν*, *Ελένης ἐγκώμιον* και *Τὸ ἐγκώμιον τοῦ Εὐαγόρα*, που επελέγησαν για την εκπόνηση της παρούσας διπλωματικής.

Στους δύο πρώτους λόγους του παρουσιάζεται το εκπαιδευτικό του πρόγραμμα, ενώ δεν διστάζει να καταφερθεί, ακόμα και ονομαστικά, εναντίον των ιδεολογικά αντίθετών του, παιδαγωγών της εποχής του, επικρίνοντας τις μεθόδους διδασκαλίας που αυτοί ακολουθούν. Στην πραγματικότητα, όμως, η δική του μέθοδος αποτελεί έναν συγκερασμό των επικρατουσών θεωριών, με τον ίδιο να αυτοπροβάλλεται ως εκφραστής του ανανεωμένου σοφιστικού κινήματος και εκπρόσωπος των παραδοσιακών αξιών της καθημερινής ηθικής.

Στη *φιλοσοφία* που προάγει ο ρητοροδιδάσκαλος, διακρίνει κανείς πολιτική και ηθική χροιά, προσφέροντας στους μαθητές του μια ολοκληρωμένη παιδεία, πρακτικού χαρακτήρα · προσφέροντας τα κατάλληλα εχέγγυα για ανάκαμψη κάθε είδους προβλήματος που ανακύψει σε οποιονδήποτε τομέα της ζωής τους. Το εκπαιδευτικό του σύστημά, λοιπόν, δεν στηρίζεται αποκλειστικά σε δύο παράγοντες, την αλήθεια και τη δικαιοσύνη, όπως πρεσβεύουν, κατά κόρον οι φιλόσοφοι, ούτε

επικεντρώνεται αποκλειστικά στην προάσπιση του ατομικού συμφέροντος, κατά τους σοφιστές, αλλά καλύπτει ένα ευρύτερο φάσμα αξιών.

Εν συνεχεία, ο τρίτος λόγος που επελέγη προς εξέταση αποτελεί ένα εγκώμιο αφιερωμένο στις αρετές και τα κατορθώματα του θανόντος βασιλιά της Σαλαμίνας, της Κύπρου. Η ηθική και πολιτική στάση που κράτησε ο Ευαγόρας σε περιόδους κρίσης είναι άξια επαίνου και θαυμασμού · γι' αυτόν τον λόγο τόσο ο υιός του, που θα τον διαδεχτεί στον θρόνο, όσο και οι πολίτες οφείλουν να τον έχουν ως πρότυπό τους, ώστε να ωφεληθούν και οι ίδιοι προσωπικά, αλλά και η νήσος τους να μην χάσει την ήδη υπάρχουσα αίγλη της.

Οι πολιτικές του πεποιθήσεις του Ισοκράτη διαφαίνονται μέσω των λόγων του, ωστόσο την πολιτική του, προσωπική, δράση δε δυνάμεθα να τη χαρακτηρίσουμε έντονη. Εξαιτίας της φυσικής δειλίας και της αδύνατης φωνής του δεν εκφώνησε ποτέ λόγο στην Εκκλησία του δήμου, καθοριστικό γεγονός, ώστε να μην χαιρεί ανάλογης εκτίμησης με τους υπόλοιπους ρήτορες. Παρόλ' αυτά, έστω και διακειμενικά, υπήρξε θερμός υποστηρικτής της Πανελλήνιας Ιδέας, μέσω της οποίας προωθούσε την ομόνοια και συνένωση όλων των Ελλήνων, με σκοπό την αποτίναξη του περσικού ζυγού. Η επιλογή ενός μονάρχη (Φίλιππος, Ευαγόρας), ως μοναδική λύση για την επίτευξη του συγκεκριμένου εγχειρήματος, μαρτυρά και το πολιτικό του φρόνημα, το οποίο προς το τέλος της ζωής του, όντας απογοητευμένος από τις πολιτικές εξελίξεις στον ελλαδικό χώρο πρόκειται να μεταβληθεί, προτείνοντας ως καλύτερη μορφή διακυβέρνησης, έναν συνδυασμό των τριών υπαρχόντων πολιτευμάτων.

Στόχος του Ισοκράτη, συγγράφοντας λόγους ήταν να διαμορφώσει την κοινή γνώμη · η ανάγκη, επομένως, αυτοί να γίνονται κατανοητοί από μεγάλη μερίδα πολιτών υπήρξε επιτακτική. Το γεγονός αυτό αποτέλεσε αφορμή ώστε να εξελίξει το ύφος των λόγων του, εισάγοντας καινοτόμες τεχνικές, που θα προσέδιδαν σε αυτούς ρυθμικότητα, σαφήνεια και φυσικότητα. Και το εγχείρημα, εν τέλει, επετεύχθη!

Για τον σπουδαίο αττικό ρήτορα του τετάρτου αιώνα π.Χ., επιτυχημένος είναι ο λόγος, ο οποίος ξεχωρίζει για την άρτια δομή του, ενώ παράλληλα ως προς το περιεχόμενό του καθίσταται ωφέλιμος ηθικά και ψυχικά, τόσο σε ατομικό, όσο και συλλογικό επίπεδο.

Εν κατακλείδι, αντιπροσωπευτική των παιδαγωγικών και πολιτικών πεποιθήσεων του «πατέρα της επιδεικτικής ρητορείας» είναι η φράση που διαβάζουμε στο Πανηγυρικό του (§50): «*Ἕλληνας καλεῖσθαι τοὺς τῆς παιδείσεως τῆς ἡμετέρας ἢ τοὺς τῆς κοινῆς φύσεως μετέχοντας*».

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ	8
ΠΡΟΛΟΓΟΣ	9
ΠΡΩΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ - «ΠΕΡΙ ΡΗΤΟΡΙΚΗΣ».....	11
1.1 Ορισμός Ρητορικής - Ρητορείας	11
1.2 Το ταξίδι της Ρητορικής στο χρόνο Από τη φυσική ευγλωττία στη συστηματική ρητορική	12
1.3 Η ακμή της Ρητορικής	15
1.4 Η παρακμή της Ρητορικής	15
1.5 Τέχνη Ρητορική	17
1.6 Τα είδη του αττικού ρητορικού λόγου (1358a36–1359a29)	18
1.6.1 Η συμβουλευτική ρητορική	18
1.6.2 Η δικανική ρητορική	19
1.6.3 Η επιδεικτική ρητορική	20
1.7 Η τυπική δομή ενός ρητορικού λόγου	22
ΔΕΥΤΕΡΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ – «Ο ΙΣΟΚΡΑΤΗΣ»	23
2.1 Ο βίος και το έργο του Ισοκράτη	23
2.2 Η σχολή του Ισοκράτη	27
ΤΡΙΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ - «ΠΕΡΙ ΡΗΤΟΡΙΚΗΣ ΚΑΙ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ»	30
3.1.1 Ο ρόλος της εκπαίδευσης κατά την αρχαιότητα	31
3.1.2 Οι Σοφιστές	32
3.1.3 Πλάτων – Ισοκράτης	35
3.1.4 Αριστοτέλης – Ισοκράτης	38
3.2.1 Ο επιδεικτικός λόγος «Κατὰ τῶν σοφιστῶν»	40
3.2.2 Η «φιλοσοφία» στον «Κατὰ τῶν σοφιστῶν»	43
3.3 Ο επιδεικτικός λόγος «Ἐλένης ἐγκώμιον»	45
3.4 Συμπεράσματα	51
ΤΕΤΑΡΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ - «ΕΞΥΜΝΗΣΗ ΠΡΟΣΩΠΙΚΟΤΗΤΩΝ - Τὸ ἐγκώμιον τοῦ Εὐαγόρα»	54
4.1 Χωρο - Χρονικό πλαίσιο εγκωμίου	54

4.2 Η δομή του εγκωμίου	57
4.3 Συμπεράσματα	73
ΠΕΜΠΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ - «ΥΦΟΣ»	75
5.1 Το ύφος των λόγων του Ισοκράτη	75
ΕΠΙΛΟΓΟΣ	77
ΕΛΛΗΝΟΓΛΩΣΣΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ – ΑΡΘΡΟΓΡΑΦΙΑ	79
ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ – ΑΡΘΡΟΓΡΑΦΙΑ	81

Λέξεις κλειδιά : Αριστοτέλης, Ισοκράτης, Πλάτωνας, Επιδεικτική ρητορεία,
Σοφιστική, Φιλοσοφία

Key Words: Aristotle, Isocrates, Plato, Epideictic rhetoric, Sophism, Philosophy

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

αι. = αιώνας

εκδ. = εκδόσεις

επιμ. = επιμέλεια

Ιλ. Ε = Ιλιάδα, πέμπτη ραψωδία

κ. = κύριο

κα = κυρία

κ.ά. = και άλλα

μτφρ. = μετάφραση

π.Χ. = προ Χριστού

σ. = σελίδα

σσ. = σελίδες

τόμ. = τόμος

edit. = editing

p. = page

pp. = pages

vol. = volumes

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Η αγάπη και το ενδιαφέρον για την Αρχαία Ελληνική Γλώσσα με ώθησαν να επιλέξω το 2008 ως σχολή φοίτησής μου το Τμήμα Φιλολογίας του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου, το οποίο εδρεύει στην πόλη της Καλαμάτας, ενώ το 2014 αποφάσισα να παρακολουθήσω το ΠΜΣ «*Αρχαία και Νέα Ελληνική Φιλολογία, με κατεύθυνση: Αρχαία Ελληνική Φιλολογία*» του ιδίου πανεπιστημίου. Με την εκπόνηση της παρούσας διπλωματικής εργασίας, λοιπόν, ολοκληρώνεται ο συγκεκριμένος κύκλος σπουδών μου.

Αναφορικά με την επιλογή και ανάπτυξη του θέματος, σημειώνουμε πως ανήκει στα πλαίσια του κλάδου της Ρητορικής και πιο συγκεκριμένα φέρει τον τίτλο: «*Επιδεικτική ρητορεία του Ισοκράτη. Χαρακτηριστικά του είδους και ιδεολογία*».

Μέσω της συγκεκριμένης εργασίας, μου δόθηκε η ευκαιρία να μελετήσω επισταμένως, κειμενοκεντρικά και υφολογικά, λόγους συντεθειμένους από τον «πατέρα της επιδεικτικής ρητορείας», ανακαλύπτοντας συνεχώς καινούρια στοιχεία για το πλαίσιο μέσα στο οποίο αυτοί εντάσσονται, τόσο, από άποψη χρονικών συνθηκών, όσο και αλληλεπίδρασης με τα εκάστοτε ιδεολογικά κινήματα.

Το πόνημα διαρθρώνεται σε πέντε κεφάλαια. Εν αρχή, παρατίθενται οι ορισμοί των λημμάτων *ρητορική* και *ρητορεία*, ενώ στη συνέχεια δίνεται η δυνατότητα στον αναγνώστη να αποκτήσει μία εικόνα για την πορεία αυτής στο χρόνο. Το κεφάλαιο ολοκληρώνεται με την ανάλυση των τριών ειδών του αττικού ρητορικού λόγου, δίνοντας έμφαση στο επιδεικτικό είδος, που αποτελεί και αντικείμενο της παρούσας διπλωματικής. Στο δεύτερο κεφάλαιο, αναφέρονται, συνοπτικά, στοιχεία που αφορούν στη ζωή, το έργο και την ίδρυση της σχολής του ρητοροδιδασκάλου Ισοκράτη, προσφέροντας το κατάλληλο υπόβαθρο στον αναγνώστη, ώστε να ενταχθεί ομαλά στο κυρίως θέμα.

Το τρίτο κεφάλαιο φέρει τον τίτλο: «*Περί ρητορικής και φιλοσοφίας*». Τα πρώτα υποκεφάλαια αυτού σχετίζονται με την παρουσίαση των επικρατουσών παιδαγωγικών αντιλήψεων του τετάρτου αιώνα π.Χ. Οι επιδεικτικοί λόγοι *Κατὰ τῶν σοφιστῶν* και *Ἐλένης ἐγκώμιον*, που επελέγησαν προς ανάλυση, αποτελούν χαρακτηριστικά παραδείγματα της στάσης που κράτησε ο Ισοκράτης στη χρόνια διαμάχη, μεταξύ ρητορικής και φιλοσοφίας. Κατά την εξέταση των λόγων, ιδιαίτερη εντύπωση προκαλεί η τόλμη του να καταφερθεί σε ηχηρά ονόματα ειδημόνων, προγενέστερων

και συγχρόνων του, και η τακτική του να προβάλλει τον κώδικα αξιών του στα εν λόγω παιδαγωγικά του μανιφέστα, φτάνοντας στο σημείο να παρουσιάζει συνδυαστικά θέματα ηθικής, παιδείας και πολιτικής.

Στο τέταρτο κεφάλαιο επιχειρείται μία λεπτομερής ανάλυση *τοῦ ἐγκωμίου τοῦ Εὐαγόρα*, στο οποίο παρουσιάζεται ο κύκλος ζωής του ηγεμόνα της Σαλαμίνας, της Κύπρου. Οι πολλαπλές αναφορές στα κατορθώματα και τις αρετές του, σε όλους τους τομείς της ζωής του, στόχο έχουν να αποτελέσουν παράδειγμα προς μίμηση τόσο για τον υιό και διάδοχό του στην εξουσία, όσο και για τους πολίτες της νήσου του. Επιπροσθέτως, προβάλλεται έντονα το ιδεώδες της μοναρχίας, ως τη μοναδική μορφή διακυβέρνησης, που θα μπορούσε να συνενώσει τους Έλληνες, με σκοπό να εκστρατεύουν εναντίον των Περσών, ώστε να κατοχυρωθεί η ελευθερία τους.

Το πέμπτο και τελευταίο κεφάλαιο, πριν την τελική αποτίμηση της παρούσας διπλωματικής, καταπιάνεται με μία σειρά γενικών υφολογικών παρατηρήσεων επί των λόγων του Ισοκράτη.

Εν τέλει, αξίζει να αναφερθεί πως η αναζήτηση και συλλογή της σχετικής βιβλιογραφίας, η κριτική προσέγγιση αυτής, η διασταύρωση πληροφοριών και η σύνθεση αποτελούν τα πέντε βασικά στάδια ολοκλήρωσης του κατωτέρω πονήματος. Εν γένει, η διαδικασία από την επιλογή του θέματος έως την ολοκλήρωση της συγγραφής αποτέλεσε μία ευχάριστη ενασχόληση και εμπειρία.

ΠΡΩΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

«ΠΕΡΙ ΡΗΤΟΡΙΚΗΣ»

1.1 Ορισμός Ρητορικής - Ρητορείας

Με το άκουσμα της περίφημης ερώτησης – πρόσκλησης «*Τίς αγορεύειν βούλεται;*» μεταφερόμαστε νοερά στην Πνύκα, όπου ο κήρυκας προτρέπει τους Αθηναίους πολίτες, ανεβαίνοντας στο βήμα, να αγορεύσουν με σκοπό την επίλυση σοβαρών ζητημάτων, που άπτονται της καθημερινότητάς τους. Άρρηκτα συνδεδεμένη, λοιπόν, η παραπάνω φράση με την αρχή της δημοκρατίας που διέπει τη ζωή των Αθηναίων. Χαρακτηριστικό παράδειγμα της τεράστιας δύναμης που μπορεί να ασκήσει ο λόγος¹ - το δικαίωμα εκφοράς απόψεων δημοσίως - σ' ένα λαό αποτελεί η λεπτή ισορροπία μεταξύ της κινητοποίησης και αφύπνισης ολόκληρης της πόλης έναντι κάποιου εξωτερικού κινδύνου και της δημαγωγικής ρητορικής που μπορεί να παρασύρει την πόλη σε έναν καταστροφικό πόλεμο.

Ανατρέχοντας σε λεξικά της Αρχαίας και Νέας Ελληνικής Γλώσσας προς αναζήτηση της ερμηνείας των λημμάτων «*ρητορική*» και «*ρητορεία*» συγκεντρώσαμε τις παρακάτω πληροφορίες.

Ως *ρητορική*² ορίζεται η τέχνη της αποτελεσματικής χρήσης της γλώσσας στον γραπτό ή προφορικό λόγο με τη χρησιμοποίηση τεχνικών επικοινωνίας και πειθούς, καθώς και κατάλληλων σχημάτων του λόγου, ώστε να εξασφαλιστεί η αποδοχή των θέσεων του ομιλητή / συγγραφέα / αρθρογράφου από τον ακροατή / αναγνώστη. Επιπλέον, μπορεί να χρησιμοποιηθεί συνεκδοχικά για κάθε βιβλίο ή πραγματεία για τη ρητορική τέχνη, όπως για παράδειγμα: η *Ρητορική* του Αριστοτέλη.

¹Ο λόγος για τους Αθηναίους ήταν ζωτικής σημασίας θέμα και αποτελούσε θετικό παράγοντα στην ανθρώπινη ζωή· εν αντιθέσει με τη *ρητορική*, που είχε αρνητικές υποδηλώσεις.

² Η λέξη *ρητορική*, εκλαμβάνομενη ως ουσιαστικό, πρωτοεμφανίστηκε στις απαρχές του τετάρτου αιώνα στα συγγράμματα, *Περί σοφιστών* του Αλκιδάμαντα και *Γοργίας* του Πλάτωνα. Για περισσότερες πληροφορίες βλ. Αθανασάτος (2011): σ.62, Pernot (2005): σ. 46 – 49, Αλεξίου (2016): σ. 24, Κωνσταντινόπουλος (2014): σ. 24

Το λήμμα *ρητορεία* επιδέχεται, κατά την έρευνα του Μπαμπινιώτη, τις εξής ερμηνείες: Πρώτον, πρόκειται για τον λόγο του ρήτορα, τη δημηγορία. Δεύτερον, αποτελεί συνώνυμο τόσο της ίδιας της ρητορικής, όσο και των χαρισμάτων που διακρίνουν τον ρήτορα, όπως ευφράδεια και ευγλωττία. Από φιλολογικής απόψεως, ως ρητορεία ορίζεται το είδος του πεζού λόγου που αναπτύχθηκε από τους αρχαίους Έλληνες μετά τον φιλοσοφικό και ιστορικό λόγο και περιλαμβάνει λόγους συμβουλευτικούς, δικανικούς και επιδεικτικούς (πανηγυρικούς). Τέλος, η χρήση του λήμματος στον πληθυντικό σημαίνει ανούσια πολυλογία³.

Εν κατακλείδι, η γραμματολογία, ως κλάδος της φιλολογικής επιστήμης, ερευνά τόσο τα γραπτά μνημεία του λόγου ανά εποχή και τις συνθήκες υπό τις οποίες αυτά συνετέθησαν, όσο και τους δημιουργούς, ως προσωπικότητες που συνετέλεσαν στην ανάπτυξη των ιδεών και της τέχνης.

1.2 Το ταξίδι της Ρητορικής στο χρόνο

Από τη φυσική ευγλωττία στη συστηματική ρητορική

Η αρχαία Αθήνα, πολιτιστικό και οικονομικό κέντρο της κλασικής Ελλάδας, παρείχε τις κατάλληλες συνθήκες για τη γένεση και καλλιέργεια της ρητορικής. Η πορεία του συγκεκριμένου γραμματειακού είδους είναι μακρά, ωστόσο ως λογοτεχνικό είδος αποτελεί, κυρίως, φαινόμενο του τετάρτου αιώνα π.Χ.

Κατά τη μυθολογία, τον τίτλο του θεού προστάτη και εφευρέτη της ρητορικής τέχνης και ευγλωττίας κατείχε ο Ερμής⁴.

Επόμενο σταθμό αποτελεί ο Όμηρος, ο οποίος θεωρεί τη φυσική ευγλωττία χάρισμα θεϊκό. Διάσπαρτες είναι, σε *Ιλιάδα* και *Οδύσσεια*, οι αναφορές στον λόγο και κατ' επέκταση στη ρητορική τέχνη, αφού το ιδεώδες της εποχής ήθελε τον άντρα γενναίο πολεμιστή και σπουδαίο αγορητή (*οὐ πάντεσσιν θεοὶ χαρίεντα διδοῦσιν ἀνδράσιν, οὔτε*

³ βλ. Μπαμπινιώτης (2002): σ. 1545, Δημητράκος (1964): σ. 6408, Σταματάκος (1949): σ. 876, Γούναρης (2000): σ. 24, Kennedy (2009): σ. 10, Livingstone (2008): σ. 97

⁴ βλ. Pernot (2005): σ. 29

φυήν οὐτ' ἄρ' φρένας οὐτ' ἀγορητόν (θ 167-168), μύθων τε ῥητῆρ' ἔμεναι πρηκτῆράτε ἔργων (I 443), λιγύς Πυλίων ἀγορητής, τοῦ καὶ ἀπὸ γλώσσης μέλιτος γλυκίων ῥέεν αὐδή (A 248-249), σύγκριση ρητορικής ικανότητας Οδυσσεά και Μενελάου (Γ 212-224), Θεοσίτης λιγύς ἀγορητής (B 212-277)).

Στη *Θεογονία* του Ησιόδου, επίσης, το χάρισμα του ωραίου λόγου εμφανίζεται ως υπέροχο δῶρο των Μουσών (81-84)⁵.

Θα αποτελούσε παράλειψη, αν δεν αναφερόμασταν σε σπουδαίες προσωπικότητες, ὅπως τον Ηρόδοτο, τον Πρωταγόρα, τον Σόλωνα, τον Θεμιστοκλή, τον Περικλή κ.ά., σε λόγους και έργα των οποίων ανιχνεύονται στοιχεία φυσικής ρητορείας, αφού μέσω της ισηγορίας τους δινόταν η ευκαιρία να ξεδιπλώσουν το ταλέντο τους.

Με την πάροδο του χρόνου, βέβαια, αναδείχθηκε η ανάγκη η φυσική ευγλωττία να περάσει στο επίπεδο της συστηματικής ρητορικής. Ὅπως αναφέρει ο Πλάτων στον *Φαίδρο*⁶ η φυσική ευγλωττία σε συνδυασμό με εξειδικευμένες γνώσεις και συστηματική εξάσκηση, δύνανται να καταστήσουν έναν εκκολαπτόμενο ρήτορα σε έναν ἄρτια κατηρτισμένο ρήτορα, ικανό να υπερασπιστεί συμφέροντα απλών συμπολιτών του μέχρι και ολόκληρης της πόλης.

Μία μαρτυρία του Αριστοτέλη, που μας την παραδίνει ο Κικέρωνας (*Βρούτος*, 46), τοποθετεί τη γένεση της ρητορικής στη Σικελία κατά τα 467 π.Χ.⁷ · αντιλαμβανόμαστε, επομένως, πως με την επικράτηση της δημοκρατίας έναντι της τυραννίας κρίθηκε αναγκαία η ανάπτυξη της ρητορικής τέχνης, αφού οι υποθέσεις δικανικής φύσεως, που ολοένα αυξάνονταν, ἔχρηζαν επίλυσης.

Οι Συρακούσιοι, λοιπόν, Κόρακας και ο μαθητής του Τεισίας υπήρξαν οι δημιουργοί και διδάσκαλοι της συστηματικής ρητορικής. Ο τελευταίος φέρεται να συνέθεσε το πρώτο εγχειρίδιο ρητορικής με τον τίτλο «*Τέχνη*», όπου κατ' ουσίαν περιέγραφε την τεχνική σύνθεσης ρητορικών λόγων (δομή – έντεχνες πίστεις), αφού μέχρι τότε η ρητορική λογιζόταν ως ένα μη δημιουργικό συνονθύλευμα στοιχείων ποίησης και λόγου. Η διδασκαλία του διδύμου στηρίζονταν στη δημιουργία επιχειρημάτων *κατά τό εἶκός*.

Το κίνημα των σοφιστών, λοιπόν, παίρνει σάρκα και οστά στη δημοκρατική Αθήνα. Οι περιφερόμενοι δάσκαλοι ανωτέρας παιδείας, με προεξάρχοντα τον Γοργία,

⁵βλ. Αλεξίου (2016): σσ. 23 – 24, Edwards (2002): σ. 11, Αθανασάτος (2011): σσ. 63 – 65, Easterling – Knox (⁹2008): σ. 657, Lesky (⁵2006): σ. 494, Kennedy (⁸2009): σσ. 23 - 26

⁶*Φαίδρος*(269d) εἰ μὲν σοὶ ὑπάρχει φύσει ῥητορικῶ εἶναι, ἔσειώητωρ ἑλλόγιμος προσλαβὼν ἐπιστήμην τε καὶ μελέτην.

⁷βλ. De Romilly (1994): σ. 100, Γούναρης (2000): σ. 59, Pernot (2005): σσ. 30 - 31

αναλάμβαναν να μεταλαμπαδεύσουν τις γνώσεις τους έναντι αδρής αμοιβής. Αν και στον τελευταίο οφείλεται, ουσιαστικά, η εξέλιξη της ρητορικής και δη η καλλιέργεια του επιδεικτικού είδους, το «σώμα» των σοφιστών δεν έχαιρε εκτίμησης, λόγω της πεποίθησής τους πως η ρητορική ως «πειθοῦς δημιουργός», ως τεχνική έχει στόχο να πείσει, δεν ενδιαφέρεται να ανακαλύψει και να διδάξει τα αληθινά και τα δίκαια, αφού αυτά δεν υπάρχουν, αλλά να εκθέσει τα «εϊκότα», δηλαδή τα πιθανά, τα αληθοφανή, αυτά που μοιάζουν να είναι, κι ας μην είναι, αληθινά, φθάνει να συμφέρουν τον ρήτορα ή τον πελάτη του.

Επιπροσθέτως, ο ρήτορας και ιστορικός Αναξιμένης, δάσκαλος και ακόλουθος του Μεγάλου Αλεξάνδρου, φέρεται να έχει συγγράψει τη «*Ρητορική προς Αλέξανδρον*», όπου αναλύονται τα επτά είδη του ρητορικού λόγου. Το παράδοξο με τη συγκεκριμένη πραγματεία έγκειται στο ότι εμπεριέχει στοιχεία προγενέστερης (σοφιστές, Ισοκράτης) και νεότερης ρητορικής (Αριστοτέλης), με μόνη εξήγηση να αποτελεί η υπόθεση μίας υφιστάμενης τροποποίησης, με απώτερο σκοπό την ευθυγράμμισή του με την αριστοτέλεια πραγματεία⁸.

Τέλος, ο Αριστοτέλης διαπιστώνοντας πως οι προκάτοχοί του δεν είχαν ασχοληθεί με τη βαθύτερη ουσία της ρητορικής, αλλά με θέματα εξωτερικά (διάταξη λόγου, ρητορικά σχήματα κ. ά.), προέβη στη συγγραφή του έργου «*Τέχνη Ρητορική*», που αποτελείται από τρία βιβλία, στα οποία ορίζεται η ρητορική ως τέχνη πειθούς, αναλύοντας παράλληλα τα είδη και τα μέσα που αυτή χρησιμοποιεί.

⁸βλ. Pernot (2005): σσ. 73 – 75, Edwards (2002): σ. 19

1.3 Η ακμή της Ρητορικής

Η γέννηση της συστηματικής ρητορείας τοποθετείται στη Σικελία γύρω στο 466 π.Χ. Σε ό,τι αφορά τον ελλαδικό χώρο, με το πέρας των περσικών πολέμων σημειώθηκε ραγδαία ανάπτυξη σε όλους τους τομείς. Η αίσθηση ελευθερίας που είχε δημιουργηθεί στους πολίτες με την εγκαθίδρυση του δημοκρατικού πολιτεύματος, τους έδινε τη δυνατότητα να συμμετάσχουν ενεργά στα κοινά, σε γιορτές, αγώνες και συναθροίσεις αρθρώνοντας λόγο, ο οποίος όφειλε να ανταποκρίνεται στις απαιτήσεις του υψηλά καλλιεργημένου κοινού. Οι Αθηναίοι, βέβαια, φημίζονταν για την φυσική τους ευγλωττία, οπότε δεν χρειαζόταν να καταβάλλουν ιδιαίτερη προσπάθεια.

Επιπροσθέτως, οι Αθηναίοι προτιμούσαν να άρχουν και να άρχονται με τον λόγο και την πειθώ, όχι με τη βία · επομένως, όταν αυτό δεν καθίστατο δυνατόν, η προσφυγή τους στα δικαστήρια για την επίλυση των όποιων διαφορών τους αποτελούσε μονόδρομο. Πέραν, όμως, από τις υποθέσεις αυτοχθόνων, εκδικάζονταν και υποθέσεις πολιτών από τις συμμαχικές πόλεις⁹.

Η Αθήνα, τέλος, που συγκέντρωνε όλα τα χαρακτηριστικά της κυρίαρχης πόλης, ήταν αδύνατον να μην αποτελέσει πόλο έλξης και για τους πλανόδιους διδασκάλους της ρητορικής τέχνης, οι οποίοι επιθυμούσαν να βρεθούν στο κέντρο της σοφίας και του πολιτισμού, τόσο για να μεταλαμπαδεύσουν τις γνώσεις τους, όσο και να αλληλεπιδράσουν με τους ομοϊδεάτες τους.

1.4 Η παρακμή της Ρητορικής

Η παρακμή του γραμματειακού είδους, βεβαίως, άρχισε να συντελείται σταδιακά. Η επικράτηση των Μακεδόνων σήμαινε ταυτόχρονα και την ανάδειξη της Ασιανής Ρητορικής. Η λιτότητα της Αττικής Ρητορικής παραχώρησε τη θέση της στο πομπώδες ύφος του νέου είδους, το οποίο αν και είχε μεγάλη απήχηση στο ευρύ κοινό, δεν κατάφερε να αναδείξει κάποιο μεγάλο εκπρόσωπο.

⁹βλ. Γούναρης (2000): σ. 60

Η οριστική παρακμή επήλθε τη ρωμαϊκή εποχή, όπου τη σκυτάλη πήρε η «δεύτερη σοφιστική». Το νέο ρητορικό - φιλοσοφικό κίνημα, με εμφανή τα στοιχεία του αττικισμού στα δημιουργήματά του, λόγω θαυμασμού του ένδοξου παρελθόντος, της ιστορικής, φιλοσοφικής και λογοτεχνικής παράδοσης απευθυνόταν στο πλέον μορφωμένο κοινό της εποχής. Παρά τις αντίξοες πολιτικές και κοινωνικές συνθήκες, κατόρθωσε να αναδείξει σπουδαίους εκπροσώπους, όπως τον Αίλιο Αριστείδη, τον Ηρώδη τον Αττικό, τον Λουκιανό κ.ά., και να δημιουργήσει μια μακρόχρονη αναγέννηση των ελληνικών γραμμάτων¹⁰.

Επόμενο σταθμό, αποτέλεσαν το Βυζάντιο και η περίοδος της Τουρκοκρατίας, όπου η Ρητορική, η Γραμματική και η Λογική θεωρούνταν μαθήματα ανωτέρας παιδείας, απαραίτητα για την κατάρτιση πολιτικών, διπλωματών και ιεροκηρύκων. Στο Βυζάντιο, η εκκλησιαστική ρητορική με προεξάρχοντα τον Ιωάννη τον Χρυσόστομο γνώρισε μεγάλη άνθιση, καθώς πολλοί ιεραπόστολοι περιόδευσαν σε άλλες χώρες με σκοπό την κήρυξη του Ευαγγελίου. Επιπλέον, αξίζει να αναφέρουμε και το όνομα του Ηλία Μηνιάτη, σπουδαίου εκκλησιαστικού ρήτορα την περίοδο της Τουρκοκρατίας.

Τέλος, εν αντιθέσει, με την Αναγέννηση και τον Διαφωτισμό, που η ρητορική συνέχιζε να ακμάζει, στη νεότερη Ελλάδα παρουσίασε στασιμότητα, ενώ τους σπουδαίους εκπρόσωπούς της συγκαταλέγονται πέραν των άλλων αρκετοί πολιτικοί, όπως ο Χ. Τρικούπης και ο Ελ. Βενιζέλος.¹¹

¹⁰βλ. Γούναρης (2000): σ. 76, De Romilly (1994): σ. 99, Easterling – Knox (2008): σ. 677

¹¹βλ. Γούναρης (2000): σσ. 24 - 25

1.5 Τέχνη Ρητορική

Η κορωνίδα στη θεωρία της κλασικής ελληνικής ρητορικής είναι η *Ρητορική* του Αριστοτέλη, που απαρτίζεται από τρία βιβλία¹². Ο φιλόσοφος ασχολήθηκε, κυρίως, με τη μελέτη της φύσης και του σκοπού της ρητορικής, που είναι να πείσει τους ακροατές. Δέχεται ότι αυτή είναι τέχνη τυπική, όπως η λογική ή τα μαθηματικά, και εφαρμόζονται οι κανόνες της ανεξάρτητα από το θέμα που κάθε φορά χειρίζεται ο ομιλητής, καταλήγοντας επομένως πως τρία είναι τα είδη ρητορικής: η συμβουλευτική, η δικανική και η επιδεικτική.

Το *ἦθος* του ρήτορα, το *πάθος* του ακροατή και το *ἐνθύμημα* του λόγου αποτελούν τους τρεις βασικούς παράγοντες, που ορίζουν την επιτυχία ή την αποτυχία κάθε ρητορικού λόγου, ενώ παράλληλα δεν παραλείπει να εξετάσει την *λέξιν* και την *τάξιν*, τα οποία πρέπει να είναι με τον κατάλληλο τρόπο δομημένα (*πρέπον*), ώστε να εξυπηρετούν την πειθώ¹³.

¹² Στην πραγματικότητα, η *Ρητορική* απαρτίζεται από αναθεωρημένες διαλέξεις που έκανε ο Αριστοτέλης, ως επιπλέον θέμα το απόγευμα, όντας ακόμη μέλος της *Ακαδημίας*, θέλοντας να αντιδράσει στην επιρροή του Ισοκράτη. Παράλληλα, βλ. Easterling – Knox (2008): σ. 666, Edwards (2002): σ. 19, Κωνσταντινόπουλος (2014): σ. 36, Fortenbaugh (2007): σσ. 107 - 120

¹³βλ. Κύρκος (1992): σσ. 289 – 290, Pernot (2005): σσ. 75 – 80, Allen (2008): σσ. 74 - 77

1.6 Τα είδη του αττικού ρητορικού λόγου (1358a36–1359a29)

«ἔστι δὲ τῆς ῥητορικῆς εἶδη τρία τὸν ἀριθμὸν· τοσοῦτοι γὰρ καὶ οἱ ἀκροαταὶ τῶν λόγων».

«συμβουλῆς δὲ τὸ μὲν προτροπή, τὸ δὲ ἀποτροπή· αἰεὶ γὰρ καὶ οἱ ἰδίᾳ συμβουλευόντες καὶ οἱ κοινῇ δημηγοροῦντες τούτων θάτερον ποιοῦσιν. δίκης δὲ τὸ μὲν κατηγορία, τὸ δ' ἀπολογία· τούτων γὰρ ὁποτέρων οὖν ποιεῖν ἀνάγκη τοὺς ἀμφισβητοῦντας. ἐπιδεικτικῶ δὲ τὸ μὲν ἔπαινος τὸ δὲ ψόγος».

1.6.1 Ἡ συμβουλευτική ρητορική

Ἡ κατάταξη τῶν ρητορικῶν λόγων σε τρία εἶδη, καθένα ἀπὸ τα οποία διαθέτει τοὺς δικούς του *τόπους*, καθιερώθηκε ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη, με γνώμονα τὸ ακροατήριό που παρακολουθεῖ τὴν ἐκάστοτε ὑπόθεση. Ἐτσι προέκυψαν:

α) Οἱ συμβουλευτικοὶ λόγοι, που ἐκφωνοῦνταν στὴν Ἐκκλησία τοῦ δήμου, τὴ Βουλὴ καὶ σε ἄλλες, ὄχι ἀπαραίτητα πολιτικές, συγκεντρώσεις. Με τὴν προώθηση τοῦ συμφέροντος τῆς πόλης – κράτους, να ἀποτελεῖ τὸν πυρῆνα τῆς θεματολογίας τους¹⁴, με γνώμονα τὴν επικρατοῦσα ἀντίληψη περὶ δικαιοσύνης (ὑπὸ τὸ κράτος δικαίου), οἱ ῥήτορες προσπαθοῦσαν να πείσουν τὸν λαὸ να ψηφίσει ὑπὲρ ἢ κατὰ μίας πρότασης σε ζητήματα ἐσωτερικῆς ἢ ἐξωτερικῆς πολιτικῆς (προτροπή ἢ ἀποτροπή). Σύμφωνα με τὸν Περικλή, ὁ στόχος μπορούσε να ἐπιτευχθεῖ, κάθε φορά, εὐκολότερα με τὴ χρήση τῆς εἰκονοποιίας, καθὼς βοηθοῦσε να ἐντυπώνονται με ζωντάνια στὸ μυαλό τῶν ἀκροατῶν τοῦ τα κυριότερα ἐπιχειρήματά του.

Κύριος ἐκπρόσωπος τῆς συμβουλευτικῆς ρητορικῆς ὁ Δημοσθένης¹⁵ συνέβαλε στὴ διαμόρφωση τῆς πολιτικῆς κατάστασης τοῦ ἀθηναϊκοῦ κράτους, κατὰ τὸν τέταρτο αἰῶνα π.Χ., ἐνὸς τῆς λίστας τῶν σπουδαίων πολιτικῶν καὶ ῥητόρων τῆς ἐποχῆς, ἰκανῶν

¹⁴βλ. Pernot (2005): σ. 56, Usher (2007): σ. 220

¹⁵βλ. Pernot (2005): σσ. 64 - 65

να ανταπεξέλθουν στις απαιτήσεις των πολιτικών τους υποχρεώσεων συγκαταλέγονται οι: Περικλής, Θεμιστοκλής και Κίμων.

Όσον αφορά στη γραπτή μορφή των συμβουλευτικών λόγων, πολλοί λίγοι είχαν δημοσιευτεί πριν τα μέσα του τετάρτου αιώνα¹⁶, ενώ αξίζει να σημειώσουμε πως στη συγκεκριμένη κατηγορία λόγων, τα ρήματα απαντούν, κατά κόρον, σε χρόνο μέλλοντα, λόγω της φύσης του είδους · συμβουλευτικοί, προτρεπτικοί ή αποτρεπτικοί, λόγοι σχετίζονται με γεγονότα που πρόκειται να συμβούν.

1.6.2 Η δικανική ρητορική

β) Τη δεύτερη θέση κατέχουν οι δικανικοί λόγοι, με κύριο εκπρόσωπο τον ρήτορα Λυσία. Επρόκειτο για λόγους κατηγορίας ή απολογίας, που εκφωνούνταν σε δημόσιες ή ιδιωτικές δίκες, αναλόγως την περίπτωση. Βάσει νόμου, κάθε διάδικος ήταν υποχρεωμένος να αγορεύσει αυτοπροσώπως ενώπιον του δικαστηρίου, γεγονός που σήμαινε πως, είτε προετοίμαζε μόνος του τον λόγο του, εφόσον είχε τις κατάλληλες γνώσεις, είτε ανέθετε τη συγγραφή του σε κάποιον λογογράφο, επ' αμοιβή. Η αποστήθιση αποτελούσε το τελευταίο στάδιο της προετοιμασίας πριν τη δικάσιμο και η κλεψύδρα καθόριζε τα χρονικά όρια μέσα στα οποία κάθε διάδικος όφειλε να αναπτύξει την επιχειρηματολογία του.

Η επιδεξιότητα του λογογράφου έγκειτο στην ικανότητά του να προσδιορίσει εκείνες τις πλευρές μιας υπόθεσης, οι οποίες απαιτούσαν τη μέγιστη προσοχή και να προσαρμόζει αναλόγως τα επιχειρήματα και τη μορφή του λόγου του. Ο αυθορμητισμός, για παράδειγμα, αποτελούσε βασικό συστατικό κάθε δικανικού λόγου, καθώς έτσι κερδιζόταν η εύνοια των δικαστών. Επίσης, η πειστικότητα, η σαφήνεια, η συναισθηματική διέγερση, η πρόκληση ενδιαφέροντος και προσοχής του ακροατηρίου θεωρούνταν και αυτά με τη σειρά τους απαραίτητα κριτήρια σύνθεσης ενός επιτυχημένου δικανικού λόγου.

Επιπλέον, σκοπός κάθε λογογράφου ήταν να ταυτιστεί με το μέρος του πελάτη του, γεγονός που σημαίνει πως δεν υπήρχαν περιθώρια να εκφράσει τις προσωπικές του απόψεις περί κοινωνικών, ηθικών και πολιτικών θεμάτων.

¹⁶βλ. Edwards (2002): σσ. 15 - 16

Εν συγκρίσει με τους συμβουλευτικούς, οι δικανικοί λόγοι διασώζονται σε μεγαλύτερο ποσοστό, καθώς μετά από κάθε κερδισμένη δίκη κυκλοφορούσαν αρκετά αντίγραφα αυτών, για λόγους διαφήμισης των επαγγελματιών συγγραφέων¹⁷.

Τέλος, η παρατεταμένη χρήση παρελθοντικών χρόνων, που παρατηρείται κατά την ανάγνωση δικανικών λόγων, δικαιολογείται απολύτως, αν αναλογισθούμε πως αναφέρονται σε συντελεσμένα γεγονότα.

1.6.3 Η επιδεικτική ρητορική

γ) Τελευταίο είδος και αντικείμενο της παρούσας διπλωματικής, η επιδεικτική ρητορική. Σύμφωνα με τη *Ρητορική* του Αριστοτέλη (1358b) ο επιδεικτικός λόγος είναι λόγος «*επαίνου και ψόγου*»¹⁸. Ως επιδεικτική ρητορική θα μπορούσε να θεωρηθεί κάθε ομιλία, που δεν αποβλέπει σε μια συγκεκριμένη πράξη, αλλά έχει σκοπό να επηρεάσει τις αξίες και τις πεποιθήσεις του ακροατηρίου¹⁹.

Πιο αναλυτικά, οι επιδεικτικοί λόγοι συνετίθεντο είτε για να ακουστούν σε εορτές και κοινωνικές εκδηλώσεις, όπως για παράδειγμα οι επικήδαιοι και οι ολυμπιακοί, οι οποίοι έπαιζαν σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση της κοινωνικής και πολιτικής συνείδησης. Κυκλοφορούσαν σε γραπτή μορφή ως διδακτικά υποδείγματα, με τους ανερχόμενους ρήτορες να τα μιμούνται, ώστε έχοντας τα κατάλληλα εφόδια να τα προβούν στη σύνθεση των δικών τους λόγων. Χαρακτηριστικά παραδείγματα σοφιστικής επίδειξης που δεν γράφτηκαν για να εκφωνηθούν, αποτελούν οι: Έλένης έγκώμιον και *Υπέρ Παλαμήδους άπολογία* του Γοργία.

Η θεματολογία τους κινείτο γύρω από την εξύμνηση του μεγαλείου της πόλης, τον εγκωμιασμό ή την επίκριση προσώπων και καταστάσεων της πολιτικής σκηνής, με συχνές αναδρομές στο παρελθόν και μελλοντικές προβλέψεις.

Πιο συγκεκριμένα, όσον αφορά στους επιταφίους λόγους, συνιστούσαν αποκλειστικά αθηναϊκό φαινόμενο. Εκφωνούνταν, λοιπόν, στις ετήσιες δημόσιες εκταφές προς τιμήν εκείνων που είχαν πέσει στο πεδίο της μάχης, κατά τη διάρκεια της χρονιάς που πέρασε, καθώς θεωρούνταν ιδιαίτερος τιμητικό να εξιστορούνται τα

¹⁷βλ. Ober (2003): σσ. 73 – 74, Edwards (2002): σσ. 16 – 17, Easterling – Knox (2008): σ. 667, Pernot (2005): σσ. 56 - 57

¹⁸Κατά τον Αριστοτέλη, οι επιδεικτικοί λόγοι συγγενεύουν με τους συμβουλευτικούς.

¹⁹βλ. Kennedy (2009): σ. 11

κατορθώματα των θανόντων και εν γένει η προσφορά τους στην πόλη. Από τους εκφωνηθέντες επιταφίους στην Αρχαία Αθήνα, μας έχουν διασωθεί μόλις πέντε, με τον Έπιτάφιον του Θουκυδίδη / Περικλή, που είναι ευρέως γνωστός, να αποτελεί το χαρακτηριστικότερο παράδειγμα του είδους²⁰.

Επί προσθέτως, υποκατηγορία των επιδεικτικών λόγων αποτελούσαν οι λόγοι που εκφωνούνταν στους Ολυμπιακούς Αγώνες, οι οποίοι στρέφονταν γύρω από το ζήτημα της ενότητας των Ελλήνων για την αποτελεσματικότερη αντιμετώπιση των Περσών. Ο Γοργίας και ο Ισοκράτης αποτελούν τους επιφανέστερους εκπροσώπους αυτού του είδους, με τη συγγραφή του *Πανηγυρικού* να προσφέρει μια ουσιαστική προσέγγιση του θέματος.

Εν συνεχεία, μυθολογικοί και ιστορικοί τόποι, που αφορούσαν στη γενεαλογία και την ιστορία της Ελλάδας χρησιμοποιούνταν ως παραδείγματα, πρότυπα συμπεριφοράς, ήθους και κατορθωμάτων, με σκοπό να προτρέψουν ή να αποτρέψουν τους ακροατές και αναγνώστες από σύγχρονες πολιτικές και φιλοσοφικές τάσεις.

Καθίσταται σαφές πως μέσω των επιδεικτικών λόγων, κάθε ρήτορας έχει ως στόχο πέραν του να επιδείξει τη ρητορική του δεινότητα και να προκαλέσει τις επευφημίες των ακροατών, να υπηρετήσει, παράλληλα, και πολιτικές σκοπιμότητες, ως απόρροια των προσωπικών κοινωνικό - μορφωτικό - πολιτικό - οικονομικών πεποιθήσεών του.

Οι ρήτορες υπόκειντο σε καθεστώς σύγκρισης και πίεσης από μέρους των ακροατών και του αναγνωστικού κοινού, των οποίων οι προσδοκίες ήταν αυξημένες, αφού μέσω της εκπαίδευσης, η οποία παρείχετο ευκολότερα πλέον, τους έδινε τη δυνατότητα να αναπτύξουν την κριτική τους σκέψη και να έχουν ανάλογη στάση απέναντι στους ειδήμονες.

Λόγω της φύσεως του επαίνου και του ψόγου που αφορά, κυρίως, σε σύγχρονα γεγονότα, τα περισσότερα ρήματα των επιδεικτικών λόγων απαντούν σε χρόνο Ενεστώτα, χωρίς, βέβαια, να αποκλείεται και η χρήση παρελθοντικών και μελλοντικών χρόνων, όπου απαιτείται.

Ως επιφανέστερος εκπρόσωπος του είδους, λοιπόν, ο Ισοκράτης έκανε την «ἐπίδειξιν» ένα καλά υπολογισμένο έργο τέχνης²¹.

²⁰βλ. Edwards (2002): σσ. 17 - 18, Easterling - Knox (⁹2008): σ. 672, Αθανασάτος (2011): σσ. 72 - 74, Saïd - Trédé - Le Boulluec, (²2001):σ. 302, Kennedy (⁸2009): σσ. 37 - 39, Αλεξίου (2016): σσ. 54 - 55, Κωνσταντινόπουλος (2014): σ. 34, Flower (2000): σσ. 92 - 93, Carey (2007): σσ. 236 - 246

²¹βλ. Αθανασάτος (2011): σ. 71

Εν κατακλείδι, η δημόσια αγόρευση στην αρχαία Ελλάδα αποτελούσε μια σχεδόν αποκλειστικά ανδρική λειτουργία. Οι γυναίκες δε φοιτούσαν σε ρητορικές σχολές, ούτε μιλούσαν σε δικαστήρια και σε συνελεύσεις. Μερικές, ενδεχομένως, να αποκτούσαν κάποια κατανόηση της ρητορικής από γραπτά κείμενα και από την ακρόαση επιδεικτικής ρητορείας²².

1.7 Η τυπική δομή ενός ρητορικού λόγου

Κατά κανόνα, ένας ρητορικός λόγος αποτελείτο από πέντε μέρη:

- α) την *εύρεσιν*, δηλαδή το κεντρικό θέμα του λόγου, τα άμεσα αποδεικτικά στοιχεία και τα «τεχνικά» μέσα πειθούς.
- β) την *τάξιν*, που αφορά στην οργάνωση του λόγου.
- γ) την *λέξιν*, που περιλαμβάνει εκτός από την επιλογή των λέξεων (άρθρωση) και τη συνάρμοσή τους σε προτάσεις (σύνθεση).

Μεταγενέστερες προσθήκες αποτελούν τα επόμενα δύο μέρη:

- δ) η *μνήμη* · ο ομιλητής όφειλε να απομνημονεύσει τον λόγο, ώστε να τον αποδώσει προφορικά ενώπιον του ακροατηρίου.
- ε) η *υποδομή*, που σχετίζεται με την κίνηση των μελών του ρήτορα κατά την αγόρευση, την ένταση της φωνής κ.ά.²³

²²βλ. Kennedy (82009): σ. 41

²³βλ. Kennedy (82009): σσ. 11 - 14

ΔΕΥΤΕΡΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

«Ο ΙΣΟΚΡΑΤΗΣ»

2.1 Ο βίος και το έργο του Ισοκράτη

Η μετάβαση από τον Λυσία στον Δημοσθένη εξασφαλίστηκε από τον Ισοκράτη²⁴. Σπουδαίος λογογράφος, ρητοροδιδάσκαλος, φιλόσοφος και ρήτορας ανήκε στην ομάδα των κορυφαίων της εποχής του.

Γεννήθηκε το 436 π.Χ. στην Αθήνα, στον δήμο Ερχίας και πέθανε το 338 π.Χ. (την ημέρα που κηδεύονταν οι νεκροί της Χαιρώνειας²⁵), έζησε συνεπώς τη μετάβαση της εξουσίας από τον Περικλή στο Φίλιππο. Όντας γόνος εύπορης οικογενείας έλαβε εξαιρετική μόρφωση δίπλα στον Γοργία, τον Σωκράτη, τον Πρόδικο και τον Θηραμένη²⁶. Ο Πελοποννησιακός πόλεμος, ωστόσο, ήταν η αιτία να χάσει η οικογένειά του την περιουσία της και ο ίδιος να αναγκαστεί να επιδοθεί στο επάγγελμα του λογογράφου· ασχολία που δεν τον εξέφραζε. Επιθυμούσε απ' ό,τι φαίνεται να γίνει ρήτορας, αλλά στερείτο της απαραίτητης δυνατής φωνής και της σκηνικής παρουσίας που απαιτείτο για αυτή την τέχνη. Έτσι, αποφάσισε να γίνει διδάσκαλος της ρητορικής, γεγονός που του απέδωσε και φήμη και χρήματα.

Έτσι, αποφάσισε να ιδρύσει την πρώτη του ρητορική σχολή στη Χίο και αργότερα στην Αθήνα, συρρέοντας πλήθος μαθητών, οι οποίοι αργότερα θα συγκροτούσαν την πνευματική αριστοκρατία της εποχής, όπως για παράδειγμα, οι ιστορικοί Θεόπομπος και Έφορος, ο στρατηγός και πολιτικός Τιμόθεος, ο βασιλιάς της Κύπρου Νικοκλής και οι ρήτορες Λυκούργος και Υπερείδης²⁷. Ο Κικέρων στο έργο του *De Oratore, II* 94, συνέκρινε τη σχολή με Δούρειο Ίππο, από τον οποίο ξεπήδησαν πολλοί ήρωες των γραμμάτων, της πολιτικής και της πολεμικής τέχνης²⁸.

Στόχος του Ισοκράτη ιδρύοντας τη σχολή του ήταν να συμβάλλει στην ηθική, κοινωνική και πολιτική διαμόρφωση χαρακτήρων, εγχείρημα το οποίο ενισχύθηκε με

²⁴βλ. Saïd – Trédé – LeBoulluec (2001): σ. 311

²⁵βλ. Châtelet (2001): σ. 227, Mathieu (1995): σσ. 262 - 263

²⁶βλ. Αλεξίου (2016): σσ. 172 – 174, Montanari (2010): σ. 589, Αλαμάνης (1993): σσ. 43 - 44

²⁷βλ. Montanari (2010): σ. 589, Saïd – Trédé – LeBoulluec (2001): σ. 313, Αλαμάνης (1993): σ. 57, Gagarin (2000): σ. 2

²⁸βλ. Saïd – Trédé – LeBoulluec (2001): σ. 313, Κωνσταντινόπουλος (2014): σ. 91

την παράλληλη σύνθεση αγορεύσεων. Έτσι, δινόταν η ευκαιρία στους μαθητευομένους του να μελετούν επισταμένως, χωρίς χρονικό περιορισμό, και να μιλούν στη φιλοσοφία και όχι τη ρητορεία, όπως θα περίμενε κανείς. Η διάκριση αυτή γίνεται από τον ίδιο, αφού αυτοπροσδιορίζεται ως «φιλόσοφος»²⁹, και παρόλο που δεν ήταν δημόσιος ομιλητής, εργάστηκε πάνω σ' όλες τις ρητορικές μορφές³⁰.

Σ' αυτό το σημείο αξίζει να σημειωθεί ότι ήταν υπέρμαχος του γραπτού λόγου σε αντίθεση με τον αντίπαλό του και ρήτορα Αλκιδάμαντα, που θεωρούσε την προφορική αγόρευση ανώτερης αξίας³¹. Έτσι, εκτός από τις πρώτες συνηγορίες που είχε συγγράψει ως λογογράφος, οι υπόλοιποι λόγοι του δεν εκφωνήθηκαν ποτέ³².

Από το συγγραφικό έργο του Ισοκράτη μας σώζονται 20 αγορεύσεις και 9 επιστολές³³.

❖ Συμβουλευτικοί λόγοι

Πρὸς Νικοκλέα, Νικοκλή, Πρὸς Δημόνικον, Τὸ ἐγκώμιον τοῦ Εὐαγόρα

❖ Δικανικοί λόγοι

Πρὸς Εὐθύνον, Πρὸς Καλλίμαχον, Κατὰ Λοχίτου, Περὶ τοῦ ζεύγους, Τραπεζιτικός, Αἰγινήτικος.

❖ Επιδεικτικοί λόγοι

Κατὰ τῶν σοφιστῶν, Ἑλένης ἐγκώμιον, Βούσιρις, Πλαταϊκός, Ἀρχίδαμος, Πανηγυρικός, Περὶ Εἰρήνης, Ἄρεοπαγίτικος, Περὶ ἀντιδόσεως, Πρὸς Φίλιππον, Παναθηναϊκός, Εὐαγόρας.

Γενικά, οι λόγοι του Ισοκράτη προκαλούν εντύπωση, αλλά θεωρούνται ήσσονος σημασίας, από άποψη σύνθεσης, από αυτούς του Λυσία και του Θουκυδίδη. Από την άλλη πλευρά όμως, αποτελούν αστείρευτη πηγή πληροφοριών για τις φιλοσοφικές, πολιτικές και κοινωνικές του απόψεις³⁴. Έτσι, δεν διέφυγε την προσοχή των

²⁹βλ. Montanari (2010): σ. 587, Κύρκος (1992): σ. 299

³⁰βλ. Αλεξίου (2016): σσ. 175 – 186, Αθανασάτος (2011): σσ. 486 – 489, Easterling – Knox (2008): σ. 672

³¹βλ. Montanari (2010): σσ. 588, 592, Easterling – Knox (2008): σ. 672

³²βλ. Saïd – Trédé – Le Boulluec, (2001): σ. 313

³³βλ. Montanari (2010): σσ. 589 - 590, 593, Papillon (2007): σ. 58, Κωνσταντινόπουλος (2014): σσ. 91 - 95

³⁴βλ. Papillon (2007): σ. 59, Pernot (2005): σσ. 272 - 273

Αλεξανδρινών φιλολόγων και η κατάταξή του στον *Κανόνα των Αττικών Ρητόρων*³⁵ επιβεβαιώνει τη σπουδαιότητά του ως ρήτορα και δη την αναγνώρισή του ως κύριου εκπροσώπου του επιδεικτικού είδους.

Η «εμμονή» του να αναφέρεται σε περασμένες εποχές, που μετά το θάνατο του Περικλή προκάλεσαν στην Ελλάδα τέτοιο πένθος, δυστυχία και σφαγές, δικαιολογείται, αφού θέλει να προωθήσει μια σύγχρονη πολιτική παρά τις αντίξοες συνθήκες, προσανατολίζεται σταθερά προς το μέλλον³⁶. Σε αντίθεση με τον Πλάτωνα, που στο ένατο βιβλίο της Πολιτείας (592a-b) οραματίζεται μια ουτοπική πολιτεία, ο Ισοκράτης εκπροσωπεί τον γήινο κόσμο με τις αποτυχίες και τις επιτυχίες του, παραμένει, ωστόσο, αισιόδοξος και πιστεύει στην πραγμάτωση των ιδεωδών του³⁷.

Η Πανελλήνια Ιδέα³⁸ αποτελούσε το όραμά του, που δεν ήταν άλλο από την ένωση όλων των Ελλήνων, με σκοπό την αποτελεσματική αντιμετώπιση των βαρβάρων, υπό τις οδηγίες του Φίλιππου Β΄ της Μακεδονίας. Και πράγματι, λίγο πριν πεθάνει, έστω και προσωρινά, είδε το όραμά του να πραγματώνεται και τον ηγεμόνα που είχε ενθαρρύνει να χαρίζει στην Ελλάδα την ομοσπονδιακή λύση, που υποστήριζε πάνω από σαράντα χρόνια³⁹.

Σε θέματα πολιτικής φύσεως, ο Ισοκράτης είχε να αντιμετωπίσει τον ρήτορα και πολιτικό Δημοσθένη, φανατικό πολέμιο του βασιλιά της Μακεδονίας, Φιλίππου και μετέπειτα του υιού του Αλεξάνδρου. Μέσα από τους λόγους του Ισοκράτη διαφαίνεται η προτίμησή του στο πολίτευμα της μοναρχίας, με τον Φίλιππο να ενσαρκώνει το πρότυπο του ιδανικού ηγέτη, ο οποίος καλείται να αναλάβει καθήκοντα αρχηγού στην εκστρατεία των ενωμένων Ελλήνων εναντίον των Περσών.

³⁵ Τον κανόνα αυτόν διέσωσε ο Καικίλιος από τη Σικελία, ο οποίος έζησε κατά το πρώτο μισό του 1ου αι. μ.Χ. Σύμφωνα με τον κανόνα και την τάξη του, οι ρήτορες αυτοί ήταν: Αντιφών, Ανδοκίδης, Λυσίας, Ισαίος, Ισοκράτης, Υπερείδης, Λυκούργος, Αισχίνης, Δημοσθένης, Δείναρχος. Βλ. Pernot (2005): σσ. 69 – 72, Κωνσταντινόπουλος (2014): σσ. 37 - 38

³⁶ βλ. Châtelet (2001): σ. 174,

³⁷ βλ. Αλεξίου (2016): σσ. 89 - 90

³⁸ Ο Ισοκράτης στον Πανηγυρικό (§ 4) υπαινίσσεται προδρόμους της Πανελλήνιας Ιδέας τον Γοργία και τον Λυσία. Ο Ισοκράτης, βέβαια, διεκδικεί το πρώτο βραβείο της νίκης (βλ. Αλεξίου (2007):σ. 49, Τζαννετάτος (1960): σ. 143, Papillon (2007): σσ. 63 - 65). Παράλληλα, να σημειωθεί πως οι ιδέες του Ισοκράτη περί συμφιλίωσης και συνένωσης των Ελλήνων κινούνταν μέσα σε, αρκετά, γενικό και ασαφές πλαίσιο · γεγονός που σημαίνει πως χωρίς την ύπαρξη συμπληρωματικών και διαφωτιστικών ιδεών, το όραμα του δεν θα μπορούσε να καταστεί εφαρμόσιμο. Για περισσότερες πληροφορίες, βλ. Mathieu (1995): σ. 83.

³⁹ βλ. Châtelet (2001): σ. 175, Edwards (2002): σσ. 41 – 42, Mathieu (1995): σσ. 78, 83, 263 – 265, 331 - 333

Αξιοσημείωτη, ωστόσο, είναι η μεταστροφή του «πατέρα της επιδεικτικής ρητορείας», στον *Παναθηναϊκό*, το τελευταίο έργο του, όπου μετά την αποτυχημένη προσπάθεια του Φιλίππου, καταλήγει πως η καλύτερη μορφή διακυβέρνησης συνίσταται στον συνδυασμό των τριών πολιτευμάτων (μοναρχία, ολιγαρχία, δημοκρατία) · άποψη την οποία πρέσβευε και ο ιδεολογικά αντίθετος προς αυτόν, Αριστοτέλης.

Ολοκληρώνοντας τη μνεία σε γεγονότα καθοριστικά στην πορεία της ζωής του, αξίζει να αναφέρουμε πως ο ρητοροδιδάσκαλος δεν φημιζόταν για την ενεργό του δράση στην πολιτική ζωή της Αθήνας, προσπαθούσε, ωστόσο, να κρίνει τις όποιες εξελίξεις με αντικειμενικότητα. Η πεποίθησή του ότι υπερείχε των συγχρόνων του σε εμπέλεια σκέψης και σε ρητορική δεινότητα, καθώς και το αλαζονικό του αίσθημα πως αυτός εφήυρε τον «ελληνικό και πολιτικό λόγο», από τη μία μεριά τον εμπόδισαν να γίνει, συνειδητά, φερέφωνο άλλων, και από την άλλη μεριά, αποτέλεσαν εγγύηση ότι παντού στην πορεία του έργου του η έκφραση των σκέψεων και των αισθημάτων του θα ήταν, με βεβαιότητα, ειλικρινής⁴⁰.

⁴⁰ βλ. Mathieu (1995): σ. 69

2.2 Η σχολή του Ισοκράτη

Σύγχρονος του Πλάτωνα, ο Ισοκράτης ίδρυσε τη σχολή του στην Αθήνα το 390 π.Χ., στον χώρο όπου αργότερα ο Αριστοτέλης θα ιδρύσει το *Λύκειο*⁴¹. Επρόκειτο για μία ιδιωτική σχολή, η φοίτηση της οποίας κυμαινόταν στα τρία με τέσσερα χρόνια. Ανασταλτικός παράγοντας στην επιθυμία πολλών υποψηφίων για φοίτηση αποτελούσε το υψηλό κόστος των διδασκτρων, όπου σύμφωνα με τον Πλούταρχο ανερχόταν στο ποσό των χιλίων δραχμών⁴². Παρ' όλα αυτά, αξίζει να σημειωθεί πως λόγω της μεγάλης φήμης που είχε αποκτήσει η σχολή του, στον τότε γνωστό κόσμο, εκτός από Αθηναίους, συνέρρεαν και πολλοί φοιτητές από κάθε γωνιά του ελληνόφωνου τότε κόσμου (Σικελία, τον Πόντο κ.α.)⁴³, με τους περισσότερους από αυτούς να αναδεικνύονται σε σημαντικές προσωπικότητες της εποχής.

Για τον Ισοκράτη, η διδασκαλία σύνθεσης ενός περίτεχνου λόγου δεν αποτελούσε το μοναδικό αντικείμενο και σκοπό της σχολής του. Κανείς δεν μπορεί να αμφισβητήσει, βέβαια, τη μεγαλοπρέπεια των λόγων του, εξίσου σημαντικός, όμως, ήταν και ο λόγος για τον οποίο αυτοί συνετίθεντο · αποτελούσαν φορείς μηνυμάτων, ηθικού, κοινωνικού και πολιτικού περιεχομένου, εσωτερικής και εξωτερικής διακυβέρνησης.

Με τον *Λόγο* να κατέχει κυρίαρχη θέση στη ζωή και το έργο του ρητοροδιδασκάλου και την πεποίθησή του πως η σωστή ομιλία αποτελεί ένδειξη σωστής σκέψης, θεωρεί καθήκον του να συμβάλει στην όποιας μορφής πνευματική εξέλιξη των πολιτών με την πρακτική εξάσκηση στη ρητορεία.

Πυρήνας του εκπαιδευτικού συστήματος του Ισοκράτη αποτελούσε το τρίπτυχο: φυσικό ταλέντο, γνώσεις και πρακτική εξάσκηση αυτών. Με τον ρητοροδιδάσκαλο να ορίζει το θέμα, οι φοιτητές προέβαιναν στη σύνθεση λόγων, αναπτύσσοντας, όσο το δυνατόν αρτιότερα, τις απόψεις τους, εννοιολογικά και αισθητικά. Τελευταίο στάδιο αποτελούσε η ακρόαση των εκπαιδευομένων, όπου σε μία διαδικασία αλληλεπίδρασης, πραγματοποιούνταν διορθώσεις τόσο στο ύφος, όσο και στη γενικότερη σύνταξη των λόγων τους⁴⁴. Επομένως, η βελτιστοποίηση των έμφυτων χαρισμάτων, σε συνδυασμό με τη χρήση των επίκτητων γνώσεων και κατάλληλων

⁴¹βλ. Αλαμάνης (1993): σ. 43, Benoit (1984): σ. 111

⁴²βλ. Αλαμάνης (1993): σ. 47, Ober (2003): σ. 183

⁴³βλ. Pernot (2005): σ. 73, Edwards (2002): σσ. 40 – 41, Mathieu (1995): σ. 58

⁴⁴βλ. Αλαμάνης (1993): σσ. 52 – 54, Pernot (2005): σ. 73, Usher (1973): σσ. 41 - 42

συγκυριών είχαν τη δυνατότητα να επιφέρουν τα επιθυμητά αποτελέσματα τόσο στον τομέα της εκπαίδευσης, όσο και στην καλύτερη διαχείριση των εκάστοτε προβλημάτων (*βουλεύεσθαι*).

Πέραν των εγκυκλοπαιδικών γνώσεων, ιστορικού, φιλοσοφικού και ρητορικού περιεχομένου, κάθε εκκολαπτόμενος ρήτορας ή ακόμη και κάποιος ενήλικας πολίτης όφειλε να είναι ευαισθητοποιημένος πολιτικά και κοινωνικά, με απώτερο σκοπό το κοινό συμφέρον. Για τον Ισοκράτη, το συνονθύλευμα των ανωτέρων θα σήμαινε αυτόματα και την πραγμάτωση της πολυπόθητης Πανελληνίας Ιδέας.

Με τη συγγραφή πολιτικών λόγων και επιστολών προσπαθούσε να επηρεάσει την κοινή γνώμη, έχοντας μονίμως το ενδιαφέρον του στραμμένο στη λύτρωση του ελληνικού έθνους από τους Πέρσες. Το τέλος των εμφυλίων πολέμων, η ένωση των ελληνικών πόλεων – κρατών υπό τον Φίλιππο Β΄ και η επίθεση στον κοινό εχθρό αποτελούσαν τη σωτήρια λύση. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί ο επιδεικτικός λόγος «*Ελένης ἐγκώμιον*», στον οποίο επαινεί την Ωραία Ελένη, τα κάλλη της οποίας στάθηκαν αρωγός στην πραγμάτωση της Πανελληνίας Ιδέας.

Επί προσθέτως, ο Ισοκράτης έχει χαρακτηριστεί ως «*ο πατέρας της φιλελεύθερης εκπαίδευσης*» και η σχολή του είχε αναδειχθεί ως η κύρια αντίπαλος της *Ακαδημίας* του Πλάτωνος. Η μεθοδολογία και οι εκπαιδευτικές του απόψεις δεν συνέκλιναν απόλυτα ούτε με αυτές των σοφιστών, ούτε με αυτές των φιλοσόφων, Πλάτωνα και Αριστοτέλη, έτσι θα μπορούσαμε να πούμε πως αποτελούσε έναν συμβιβασμό μεταξύ των δύο.

Μελετώντας τον πρώτο λόγο (*Κατὰ τῶν σοφιστῶν*) που συνέθεσε ο ρητοροδιδάσκαλος, είμαστε σε θέση να αποκτήσουμε μια σφαιρική εικόνα επί του θέματος. Διαπιστώσουμε, λοιπόν, πως διαχώριζε τον εαυτό του από τους σοφιστές, θεωρώντας τους υποδεέστερους, αφού οι τελευταίοι, εξευτέλιζαν τον κλάδο προσφέροντας τις υπηρεσίες τους σε πολύ χαμηλές τιμές, γεγονός που συνεπάγεται πως η ποιότητα διδασκαλίας που προσέφεραν ήταν χαμηλότερη · εν αντιθέσει με τον ίδιο, που κατάφερε να μεγαλώσει την ήδη υπάρχουσα περιουσία του από τη διδασκαλία της επιχειρηματολογίας στον γραπτό, κατά κόρον, λόγο.

Οξεία, επίσης, ήταν η αντιπαράθεση, μεταξύ Ισοκράτη και φιλοσόφων για τη ρητορική, τον ρόλο αυτής στη ζωή και τους εκπαιδευτικούς σκοπούς που θα εξυπηρετούσε. Χαρακτηριστικά αναφέρουμε ότι στους πλατωνικούς διαλόγους (*Γοργίας*, *Φαίδρος*) παρατίθενται αποκρυσταλλωμένες οι απόψεις του φιλοσόφου, κατά τις οποίες αρχή της φιλοσοφίας αποτελεί η αναζήτηση της αλήθειας, ενώ

σκοπός της ρητορικής είναι να καταστήσει τον λόγο πειστικό με τη χρήση διαφόρων τεχνασμάτων. Η μέθοδος, επομένως, που προτείνει ο Πλάτωνας, η οποία στηρίζεται στο ευρύτερο πλαίσιο των Πλατωνικών Ιδεών, αποτελεί μια δύσκολη διαδικασία καθώς προϋποθέτει πέρα από την απόκτηση επιστημονικών γνώσεων, και τον απαιτούμενο χρόνο για τη βαθύτερη εξερεύνηση του κόσμου που αντιλαμβανόμαστε μέσω των αισθήσεων μας.

Επί προσθέτως, τα εκ γενετής ελαττώματά του Ισοκράτη, φυσική δειλία και αδυναμία φωνής, αποτέλεσαν ανασταλτικό παράγοντα στη δημόσια εκφώνηση λόγων του, έτσι στράφηκε αποκλειστικά στη συγγραφή λόγων, για βιοποριστικούς λόγους αρχικά, και μετέπειτα για εκπαιδευτικούς σκοπούς, όντας επαγγελματίας παιδαγωγός και ιδιοκτήτης ρητορικής σχολής. Το γεγονός αυτό έβρισκε αντίθετους, Σωκράτη και Πλάτωνα, οι οποίοι ήταν υπέρμαχοι του προφορικού λόγου.

Από την άλλη μεριά, ο εμπειρικός φιλόσοφος Αριστοτέλης, σε ότι αφορά το ζήτημα της ρητορικής πρέσβευε πως αυτή ναι μεν εξυπηρετεί ηθικούς σκοπούς, ωστόσο αποδεικνύεται ιδιαίτερος ωφέλιμη σε όσους έχουν έμφυτο ταλέντο.

Εν γένει, σοφιστές και φιλόσοφοι θεωρούσαν τον Ισοκράτη ήσσονος αξίας ρητοροδιδάσκαλο, εξαιτίας της τάσης του να επιδεικνύει έντονο ενδιαφέρον για την επίλυση προβλημάτων καθημερινής φύσεως, για την άρνησή του να υποτάξει τη ρητορική στη φιλοσοφία και τη διαλεκτική μέθοδο, που ήκμαζαν εκείνη την περίοδο, την πεποίθησή του πως ωφέλιμη είναι η ανάπτυξη των υπαρχουσών αρετών και όχι η αναζήτηση της αλήθειας.

Βάσει των παραπάνω, λοιπόν, αναφορικά με τη *φιλοσοφία*, όπως ο ίδιος την αποκαλούσε, που διατεινόταν πως δίδασκε, καταλήγουμε στο συμπέρασμα πως επρόκειτο ουσιαστικά για την ευρύτερη πνευματική καλλιέργεια του ατόμου, που εξυπηρετούσε πρακτικούς σκοπούς και δεν στηριζόταν στη σφαίρα των επιστημονικών γνώσεων · την πνευματική καλλιέργεια του ατόμου, όπου το λέγειν, το πολιτεύεσθαι και το βουλευέσθαι, αποτελούν μία αλυσίδα, η οποία εξασφαλίζει την επιζητούμενη ειρήνη και ομόνοια εντός της πόλεως και κατ' επέκταση ολόκληρου του έθνους.

Εν κατακλείδι, η αξία του ιδίου του Ισοκράτη ως ρήτορα – φιλοσόφου και κατ' επέκταση της συνεισφοράς του στην ανάπτυξη του γραπτού λόγου αποδεικνύεται δια μέσου της επιρροής που άσκησε τόσο στην εποχή του, όσο και στις επόμενες χρονικές περιόδους, αφού έως και τον δέκατο ένατο αιώνα, πολλές ευρωπαϊκές σχολές στήριζαν το πρόγραμμά τους στις δικές του διδακτικές μεθόδους.

ΤΡΙΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

«ΠΕΡΙ ΡΗΤΟΡΙΚΗΣ ΚΑΙ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ»

Στο τρίτο κεφάλαιο της διπλωματικής εργασίας πρόκειται να εστιάσουμε σε δύο επιδεικτικούς λόγους του Ισοκράτη, τους: Κατὰ τῶν σοφιστῶν και Ἑλένης ἐγκώμιον, που συνετέθησαν κατά τα 390 π.Χ. και 385 π.Χ.⁴⁵ αντίστοιχα και μας προσφέρουν μία σφαιρική εικόνα των απόψεων περί ρητορικής και φιλοσοφίας που πρέσβευε ο Ισοκράτης.

Προτού εισέλθουμε στο κυρίως μέρος, κρίνεται απαραίτητο, προς καλύτερη κατανόηση των λόγων, να επισημάνουμε το γνωστό «παράδοξο» κατά το οποίο, αν και ήδη από την αρχαιότητα ο Ισοκράτης είχε ενταχθεί στον κανόνα της ιστορίας της ρητορικής, ο ίδιος ποτέ δεν χρησιμοποίησε τη λέξη *ρητορική* και ότι, μάλιστα, αναφέρεται συνεχώς στη δραστηριότητά του ως *φιλοσοφία*⁴⁶. Θεωρώντας, λοιπόν, τον τίτλο «*τεχνίτης του λόγου*» υποτιμητικό, προέβαλε αξιώσεις στο πεδίο της παιδείας και της φιλοσοφίας.

Επί προσθέτως, το περιεχόμενο των επιδεικτικών λόγων που έχουν επιλεγθεί στρέφεται γύρω από τους αλληλοεξαρτώμενους, και πολλές φορές αντικρουόμενους, κλάδους της ρητορικής και της φιλοσοφίας · οι επικρίσεις και οι αντιπαραθέσεις ανάμεσα στους ρήτορες και τους φιλοσόφους - σοφιστές είχαν μεγάλη διάρκεια στο χρόνο, αφού και τα δύο κινήματα κάνουν την εμφάνισή τους σε μία περίοδο ανακατατάξεων. Οι υποσχέσεις και των δύο στρέφονται γύρω από το ζήτημα της βελτίωσης των συνθηκών της ζωής, που αυτή επέρχεται με την κριτική στάση απέναντι στα προβλήματα οικογενειακού, κοινωνικού και πολιτικού βίου. Η διαφορά τους έγκειται στο ότι η διδασκαλία των φιλοσόφων αποβλέπει στο κοινό συμφέρον, ενώ των σοφιστών, αποκλειστικά, στο ατομικό.

⁴⁵βλ. Αλεξίου (2016): σ. 195, Αθανασάτος (2011): σ. 20

⁴⁶βλ. Livingstone (2008): σ. 97, Κύρκος (1992): σ. 299

3.1.1 Ο ρόλος της εκπαίδευσης κατά την αρχαιότητα

Από την αρχαιότητα έως σήμερα, η εκπαίδευση αποτελεί βασικό παράγοντα για την κοινωνική ένταξη και ανέλιξη του ατόμου. Οι κοινωνικές συμβάσεις που επικρατούν, ανά εποχή στην εκάστοτε χώρα, καθορίζουν, και τους εκπαιδευτικούς σκοπούς.

Έτσι οι πρώτες μορφές εκπαίδευσης, στην αρχαία Ελλάδα, σχετίζονταν με την εκμάθηση και ανάπτυξη διαφόρων ανθρωπίνων δεξιοτήτων, όπως κυνήγι και ανεύρεση κατάλληλων υλικών για την κατασκευή σπιτιών, που στόχο είχαν την επιβίωση και συντήρησή τους. Αργότερα, με την εξάπλωση του Φοινικικού αλφαβήτου σημειώθηκε στροφή στην πνευματική καλλιέργεια των ανθρώπων. Η απόκτηση γνώσεων συνέβαλε καθοριστικά στην ομαλή συνύπαρξη εντός της πόλεως. Η συνεχής δίψα για την απόκτηση νέων γνώσεων, η δημιουργία νόμων και η υπακοή σε αυτούς, η διάδοση ηθικών αξιών και αρχών, η ανάπτυξη της κριτικής σκέψης, επιβεβαιώνουν πως η δύναμη της γνώσης συνέβαλε καθοριστικά στην ομαλή συνύπαρξη εντός της πόλεως, με τη μετατόπιση του ενδιαφέροντος από το ατομικό συμφέρον στο συλλογικό.

Οι εκπαιδευτικές βαθμίδες, λοιπόν, που αφορούσαν στην αθηναϊκή αγωγή ανέρχονταν στις τρεις. Πιο αναλυτικά, η πρωτοβάθμια εκπαίδευση με γνώμονα την ένταξη του ατόμου στο κοινωνικό σύνολο εστίαζε στη μετάδοση γνώσεων Γραμματικής, Φυσικής και Μουσικής Αγωγής. Η δευτεροβάθμια εκπαίδευση αποτελούσε, με την προσθήκη του γνωστικού αντικείμενου των Μαθηματικών, μία εμπλουτισμένη μορφή της πρωτοβάθμιας. Ενώ, ο κύκλος μαθημάτων της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης περιελάμβανε Μαθηματικά, Ρητορική και Φιλοσοφία⁴⁷.

Όσον αφορά στην τριτοβάθμια εκπαίδευση, οι γνώσεις παρέχονταν έναντι υψηλής αμοιβής. Η Σχολή του Πυθαγόρα, η Σχολή του Ισοκράτη, η *Ακαδημία* του Πλάτωνα και το *Λύκειο* του Αριστοτέλη ανήκαν στις πιο γνωστές σχολές της αρχαιότητας.

Κλείνοντας το συγκεκριμένο υποκεφάλαιο, αξίζει να αναφέρουμε πως η δημόσια αγωγή στην αρχαία Ελλάδα αποτελούσε μια σχεδόν αποκλειστικά ανδρική λειτουργία. Οι γυναίκες δεν φοιτούσαν σε ρητορικές σχολές, ούτε μιλούσαν σε δικαστήρια και σε συνελεύσεις. Μερικές, ενδεχομένως, να αποκτούσαν κάποια

⁴⁷ βλ. Αλαμάνης (1993): σσ. 15 - 17

κατανόηση της ρητορικής από γραπτά κείμενα και από την ακρόαση επιδεικτικής ρητορείας⁴⁸.

3.1.2 Οι Σοφιστές

Ποιοί ήταν, όμως, στην πραγματικότητα, οι σοφιστές και ποιά η θέση τους στην πνευματική ζωή της Αθήνας κατά το δεύτερο μισό του πέμπτου και τον τέταρτο αιώνα π.Χ.;

Τον πέμπτο αιώνα, λοιπόν, κατέφθασαν στην Αθήνα, λόγω της εγκαθίδρυσης του δημοκρατικού πολιτεύματος και με αφορμή την κατοχύρωση της ισηγορίας, ορμώμενοι από διάφορα μέρη του ελληνικού κόσμου, οι σοφιστές, για να συμβάλουν, όπως αποδείχτηκε, εκ των υστέρων, στη θεμελίωση των νέων αξιών, αξιοποιώντας το φυσικό τους ταλέντο.

Περιφερόμενοι δάσκαλοι ανωτέρας παιδείας αναλάμβαναν να διδάξουν την «τέχνη του λόγου» έναντι αμοιβής. Η καινοτόμα εκπαίδευση που προωθούσαν δεν βασιζόταν στη δύναμη και τη γενναιότητα, αλλά στην ενεργοποίηση της νόησης. Ως εκ τούτου, ζητώντας πληρωμή επιθυμούσαν να καταστήσουν σαφές πως η τέχνη τους δεν βασιζόταν σε ιδεώδη, αλλά μπορούσε να μεταδοθεί, είχε πρακτική αξία και αποτελεσματικότητα⁴⁹.

Αν και η εμφάνισή τους πραγματοποιήθηκε σε περίοδο δημοκρατίας, προκάλεσε ποικίλες αντιδράσεις. Τη θέση της ένθερμης υποδοχής τους ήρθε να πάρει η εχθρική και επικριτική στάση των ρητόρων, απέναντί τους · και αυτό διότι προσέγγιζαν με, αυστηρά, κριτική διάθεση, ζητήματα που άπτονταν ηθικής, πολιτικής και θρησκείας.

Η ρητορική για τους σοφιστές συνιστούσε, ταυτόχρονα, και το αντικείμενο και το μέσο της διδασκαλίας τους. Βασική μορφή των μαθημάτων τους αποτελούσαν οι «επιδείξεις»⁵⁰. Επρόκειτο για εκτενείς αυτοσχέδιες ή μη, διαλέξεις, των οποίων το εξεζητημένο λεξιλόγιο και το πλήθος των ρητορικών σχημάτων εντυπωσίαζε πάντα το ακροατήριο. Οι μαθητές, από τη μεριά τους, όφειλαν να μιμηθούν και να

⁴⁸βλ. Kennedy (⁸2009): σ. 41

⁴⁹βλ. Αθανασάτος (2011): σσ. 80 – 83, Κύρκος (1992): σσ. 276 – 277, Annas (2006): σσ. 16 - 17

⁵⁰βλ. Pernot (2005): σσ. 35 – 36, Kennedy (⁸2009): σσ. 33 - 34

αναπαράγουν τα ανωτέρω υποδείγματα, με απώτερο σκοπό να ενσαρκώσουν το πρότυπο του πολίτη που θα διευθετεί με τον καλύτερο τρόπο τις οικογενειακές, κοινωνικές και πολιτικές του υποθέσεις.

Οι θεωρητικές τοποθετήσεις των σοφιστών, κατόπιν έρευνας, γύρω από γλωσσικά ζητήματα, ο συνδυασμός ρητορικής, φιλοσοφίας, λογικής και εριστικής τέχνης, αναπόφευκτα, επηρέασαν τις πνευματικές αναζητήσεις της εποχής (Ευριπίδη , Αριστοφάνη κ. ά.) · σημάδι προόδου και ελευθερίας στην κλασική Αθήνα⁵¹.

Κύριοι εκπρόσωποι του πνευματικού κινήματος μεταξύ άλλων ήταν ο Γοργίας από τους Λεοντίους, ο Πρωταγόρας, ο Κριτίας και ο Πρόδικος. Με τον Γοργία τον Λεοντίνο, συγκεκριμένα, επετεύχθη η αποφασιστική τομή στην ιστορία της θεωρητικής σπουδής του έντεχνου πεζού λόγου και δη του ρητορικού.

Ο Γοργίας γεννήθηκε στους Λεοντίους των Συρακουσών το 480 π.Χ., ενώ το 427 π.Χ. έφθασε στην Αθήνα, ως πρεσβευτής της πατρίδας του. Ο κατ' εξοχήν επιδεικτικός ρήτορας εντυπωσίασε, ιδιαιτέρως, τους Αθηναίους με την ευγλωττία του. Υπήρξε διάσημος για την φροντισμένη αισθητική του λόγου του (*γοργία σχήματα*⁵², *Γοργίου λέξεις*, συνδυασμός ποιητικού και πεζού λόγου) και την επίδρασή του στην πρόκληση των παθών, αφού είχε την πεποίθηση ότι ο λόγος είναι δυνάστης μέγας⁵³.

Τα τέσσερα κείμενα του, *Περὶ τοῦ μη ὄντος*, *Ἐλένης ἐγκώμιον*, *Ἵπέρ Παλαμῆδος ἀπολογία* και *Ἐπιτάφιος λόγος*, αποτελούν το απαύγασμα των φιλοσοφικών θεωριών του, περί του κόσμου και της πειθούς⁵⁴, με τις έννοιες ηθική και δικαιοσύνη να μην έχουν θέση σε αυτά.

Πιο συγκεκριμένα, για τον ίδιο τον Γοργία και το σύνολο των σοφιστών οι εκάστοτε κοινωνικές, πολιτικές και ψυχολογικές συνθήκες παίζουν καθοριστικό ρόλο στη διαμόρφωση και την πειστικότητα των λόγων, μιας και κατά τη θεωρία τους δεν υπάρχει η έννοια της απόλυτης αλήθειας, η αντικειμενική αλήθεια. Ο στόχος γι' αυτούς έχει επιτευχθεί όταν με τον λόγο που αρθρώνεται το ακροατήριο πειστεί («πειθούς δημιουργός»).

⁵¹βλ. Αθανασάτος (2011): σσ. 109 – 113, Grube (1995): σ. 40, Κωνσταντινόπουλος (2014): σσ. 26 - 29

⁵²Η υπέρμετρη χρήση των γοργίειων σχημάτων (πάρισα, ομοιοτέλευτα, παρηχήσεις, αντιθέσεις κ.ά.) επέφερε τα αντίθετα αποτελέσματα από αυτά που επεδίωκε ο εκάστοτε ρήτορας · έτσι οι λόγοι καθίσταντο φορτικοί και κουραστικοί.

⁵³βλ. Αλεξίου (2016): σσ. 48 – 51, Pernot (2005): σσ. 36 – 41, Κύρκος (1992): σ. 296 – 298, DeRomilly (1994): σσ. 107 - 111

⁵⁴βλ. Kennedy (2009): σσ. 34 – 36, Gagarin (1994): σσ. 62 – 63, Κωνσταντινόπουλος (2014): σ. 33, Schmitz (2000): σσ. 52 – 54, Bons (2007): σσ. 40 – 44, Morgan (2007): σσ. 304 - 305

Σε συνέχεια του θέματος, ο σοφιστής Πρωταγόρας είχε διατυπώσει την άποψη ότι για κάθε ζήτημα υπάρχουν δύο λόγοι (απόψεις) αντίθετοι μεταξύ τους με την απαίτηση να είναι και οι δύο συγχρόνως εξίσου αληθινοί (δισσοί λόγοι). Είναι εμφανές, λοιπόν, πως η επιχειρηματολογία των σοφιστών στηριζόταν στην αληθοφάνεια (*εϊκότα*⁵⁵), έτσι, πολλές φορές, δεν δίσταζαν να αναλάβουν τη σύνταξη δύο λόγων, του κατηγορού και του κατηγορουμένου, για την ίδια δίκη. Επ' αυτού, βέβαια, ακόμα και ο ιδεολογικά αντίθετος Αριστοτέλης είχε παρατηρήσει πως τα *εϊκότα* είναι περισσότερο αξιόπιστα από τους μάρτυρες (Ρητορική 1376a 19 – 23), στον βαθμό που οι τελευταίοι ενδέχεται να ψευδομαρτυρήσουν προς ίδιον όφελος⁵⁶.

Η δράση των σοφιστών δεν μπορούσε να περιοριστεί, γεγονός που ανησυχούσε ιδιαίτερω τους ιδεολογικά αντίθετους με αυτούς φιλοσόφους, αφού εκτός από την ανάληψη ιδιωτικών υποθέσεων, είχαν τα κατάλληλα προσόντα ώστε να αναλάβουν χρέη δημαγωγού, εξαπατώντας και παρασύροντας τον λαό, εκμεταλλευόμενοι την άγνοια, την παρορμητικότητα και τις ευαισθησίες του, με απώτερο σκοπό την εξόντωση των ιδεολογικών τους αντιπάλων.

Εν γένει, οι σοφιστές δεν άφησαν πίσω τους έργο, που από λογοτεχνική άποψη να αντιγράφεται και να μελετιέται, ωστόσο δεν θα μπορούσε να παραβλέψει κανείς τη σοβαρότητα που διείπε τις θεωρίες τους. Μεγαλύτερη απόδειξη αυτού αποτελεί η συνεχής προσπάθεια αναίρεσης των όσων πρέσβευαν από τους εκάστοτε αντιπάλους τους.

Οδεύοντας προς το τέλος του υποκεφαλαίου μας, που αφορά στη δράση των σοφιστών κατά τον πέμπτο και τέταρτο αιώνα π.Χ., θα αποτελούσε παράλειψη εάν δεν αναφερόμασταν και στη συμβολή τους επί θεμάτων πολιτικής φύσεως, όπως για παράδειγμα την ένωση των διχασμένων Ελλήνων με απώτερο σκοπό την αποτίναξη του περσικού ζυγού. Η Πανελλήνια Ιδέα, λοιπόν, διατυπώθηκε για πρώτη φορά από τον σοφιστή Γοργία, ενώ κύριος εκφραστής της υπήρξε ο Ισοκράτης, όπως αποδεικνύεται και μέσω των συντεθειμένων λόγων τους⁵⁷.

Οι σοφιστές, όντας κοσμοπολίτες θεωρούνταν τα πλέον κατάλληλα άτομα, για να ενσαρκώσουν την ιδέα της ενότητας του Ελληνισμού. Οι εκκλήσεις τους για *ομόνοια* και οι συμβουλές αποτελούσαν σταθερές των Ολυμπιακών Λόγων τους, με σκοπό να

⁵⁵ βλ. Αθανασάτος (2011): σσ. 472 - 475

⁵⁶βλ. Σπαθαράς (2008): σ. 170

⁵⁷βλ. Τοο (1995): 126 - 129

ενισχύσουν το ιδεώδες και την αντίληψη της πανελληνίας ενότητας, ωθώντας, παράλληλα, τους πολίτες και στην ανάληψη δράσης εναντίον των βαρβάρων⁵⁸.

Συνοψίζοντας, η Αθήνα του πέμπτου και τετάρτου αιώνα υπήρξε η χοάνη των καινοτομιών που εισήγαν οι σοφιστές. Η ελεύθερη από κοινωνικές συμβάσεις σκέψη τους, υπήρξε η αιτία της μη αποδοχής τους και κατ' επέκταση της ενσωμάτωσής τους στον πνευματικό κύκλο της Αθήνας, αν και όπως έχει ήδη αναφερθεί, εμφανή ήταν τα σημάδια επιρροής τους, τόσο στους μαθητές που τους εμπιστεύθηκαν ως δασκάλους, όσο και την πνευματική ελίτ.

3.1.3 Πλάτων - Ισοκράτης

Σκοπός του συγκεκριμένου υποκεφαλαίου είναι να αναδείξει τη σχέση του Πλάτωνα με τη ρητορική, τους σοφιστές και τον Ισοκράτη.

Εν αρχή, η επικράτηση του δημοκρατικού πολιτεύματος ευνόησε τόσο τη γένεση της σοφιστικής, όσο και την ανάπτυξη της ρητορικής · σε βάθος χρόνου ο συσχετισμός των δύο, λόγω του κοινού πεδίου δράσης τους υπήρξε αναπόφευκτος.

Αναφορικά με τη στάση του Πλάτωνα απέναντι στη ρητορική υπήρξε αρνητική. Όπως υποστήριζε, μη έχοντας κάποιο καθορισμένο αντικείμενο να διδάξει, δεν εδύνατο να την συγκαταλέξει ούτε στις επιστήμες, ούτε στις τέχνες · επρόκειτο, επομένως, σύμφωνα με τον ίδιο, για ένα όργανο απάτης, η χρήση του οποίου μόνο αρνητικά αποτελέσματα μπορούσε να επιφέρει στο δημόσιο βίο, μιας και η εκφορά σωστών και αληθινών απόψεων (δόξα), προϋποθέτει και τις απαιτούμενες γνώσεις (*έπιστήμη*). Αυτό διαφαίνεται μέσα από πλήθος διαλόγων του, που άπτονται ζητημάτων ρητορικής και φιλοσοφίας (Γοργίας, Μενέξενος, Ευθύδημος, Συμπόσιο, Θρασύμαχος, Φαίδρος, Πρωταγόρας, Σοφιστής, Ίππίας Έλάσσων, Ίππίας Μείζων)⁵⁹.

Στην πραγματικότητα, η ρητορική για τον Πλάτωνα δεν άξιζε καμία εκτίμηση, διότι έδειχνε μεγάλη αδιαφορία απέναντι σ' αυτά που σεβόταν και τα θεωρούσε ως υπέρτατες αξίες: την αλήθεια, το αγαθό και τη δικαιοσύνη⁶⁰. Έτσι, στην κορυφή του εκπαιδευτικού μοντέλου που εισηγείτο βρισκόταν η ηθική πρόοδος του ατόμου και

⁵⁸βλ. De Romilly (1994): σσ. 321 – 331, Mathieu (1995): σσ. 46 - 53

⁵⁹βλ. Αθανασάτος (2011): σ. 133

⁶⁰βλ. Αθανασάτος (2011): σ. 472

κατ' επέκταση του κοινωνικού συνόλου, με τον δάσκαλο να αποτελεί πρότυπο για τους μαθητές του, ο οποίος θα διακρινόταν για το ήθος και την άρτια επιστημονική του κατάρτιση.

Διά στόματος Σωκράτη, ο Πλάτωνας επικρίνει τους σοφιστές στο σύνολό τους, ως ειδήμονες του τομέα της «σοφίας» και ως διδασκάλους της πολιτικής αρετής. Η απορριπτική στάση του απέναντι στη ρητορική οφείλεται, κατά κόρον, σε πολιτικούς λόγους.

Πιο συγκεκριμένα, όντας ο ίδιος υποστηρικτής του μοναρχικού καθεστώτος, δεν μπορούσε, παρά, να καταγγείλει τη ρητορική τέχνη, που συνιστούσε έναν από τους μηχανισμούς του δημοκρατικού πολιτεύματος. Επί προσθέτως, καταλυτικό ρόλο στη διαμόρφωση της αρνητικής στάσης του φιλοσόφου απέναντι στη ρητορική έπαιξε η καταδίκη εις θάνατον του δασκάλου του από το λαϊκό δικαστήριο, το οποίο δεν επείσθη, για την αθώωσή του, από τη ρητορική που ανέπτυξε υπερασπιζόμενος τον εαυτό του. Επ' αυτού, βέβαια, ο Πλάτων διατεινόταν πως η έκβαση της υπόθεσης ήταν εξευτελιστική για τους κριτές και όχι για τον δάσκαλό του⁶¹.

Εν συνεχεία, μέσω των διαλόγων του Πλάτωνα διαφαίνεται και η σχέση του με τους σοφιστές. Συνδιαλεγόμενος, λοιπόν, με τον Γοργία, συμπεραίνει πως ο τελευταίος δεν έχει αναπτύξει συγκεκριμένη θεωρία περί ρητορικής. Η προσπάθειά του περιορίζεται στη χρήση αφηρημένων όρων, με αποτέλεσμα η επιχειρηματολογία του να υποπίπτει σε αντιφάσεις. Στον *Φαίδρο*, επίσης, ο Πλάτωνας διατυπώνει για ακόμη μία φορά τις απόψεις του περί ρητορικής ως τέχνης και ως μεθόδου διδασκαλίας, τονίζοντας πως σκοπός της είναι να «ψυχαγωγήσει», να οδηγήσει, δηλαδή, την ψυχή προς την αλήθεια, μέσω της οποίας θα μπορέσουν να αναπτυχθούν και άλλες αρετές, όπως αυτή της δικαιοσύνης, της σωφροσύνης, κ.ά.⁶²

Τελευταία παράμετρος που εξετάζεται στο συγκεκριμένο υποκεφάλαιο, οι ψυχρές σχέσεις που δημιουργήθηκαν ανάμεσα στους άλλοτε ομόφρονες, Πλάτωνα και Ισοκράτη. Αιτία στάθηκε η διαφορετική προσέγγιση των δύο σε θέματα εκπαιδευτικής φύσεως. Για τον μαθητή του Σωκράτη η κατάκτηση της αλήθειας και η συμμετοχή της ρητορικής σε αυτή αποτελούσε βασικό κριτήριο για την κατάκτηση της ρητορικής ως μέρους της εκπαιδευτικής διαδικασίας. Από την άλλη πλευρά, οι στόχοι της ισοκρατικής ρητορικής δεν περιορίζονταν στη ρητορική κατάρτιση · ήταν

⁶¹βλ. Αθανασάτος (2011): σσ. 122 – 133, Edwards (2002): σ. 18, βλ. Mathieu (1995): σσ. 271 – 272, Annas (2006): σσ. 14 - 15

⁶²βλ. Αθανασάτος (2011): σσ. 475 - 479

πάντοτε ενταγμένοι στην κοινωνική και πολιτική παρουσία του πολίτη και συνέπιπταν με τον στόχο της *καλοκαγαθίας*⁶³.

Σε αυτό ακριβώς το σημείο, ο Πλάτωνας περνάει στην αντεπίθεση. Συγγράφοντας τον *Πρωταγόρα* και τον *Γοργία*, δίνει τη δική του απάντηση στον Ισοκράτη και σε όλους όσους ισχυρίζονταν πως η διδασκαλία τους απέβλεπε τόσο στο να αποτελέσουν οι μαθητές τους πρότυπο καλού ρήτορα, όσο και καλού πολίτη. Με φανερά επιθετικό ύφος, λοιπόν, ο δάσκαλος του Αριστοτέλη προσπαθεί να αποδείξει ότι η ηθική υπεροχή δεν εμπεριέχεται απαραίτητα σε κάθε ρητορικό λόγο.

Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Ισοκράτης και στον λόγο του *Κατὰ τῶν Σοφιστῶν* (§16), η έννοια της *φιλοσοφίας* έχει πρακτικό χαρακτήρα, αποτελώντας συνονθύλευμα της *ἐπιστήμης* και της *δόξας*. Τουτέστιν, ο πεπαιδευμένος άνθρωπος έχοντας καλλιεργήσει το έμφυτο ταλέντο του στη ρητορική, αξιολογώντας και αξιοποιώντας τις όποιες περιστάσεις, είναι σε θέση να λάβει σωστές και ωφέλιμες για τον ίδιο αποφάσεις, σε όλους τους τομείς της ζωής του και ταυτόχρονα να αναδειχθεί σε ρήτορα ικανό να πείσει το ακροατήριο. Σ' αυτό το σημείο διακρίνουμε την υποβόσκουσα ηθική διάσταση που λαμβάνει η φιλοσοφία του.

Παρά τις όποιες επιφυλάξεις και επικρίσεις του Πλάτωνα για τη ρητορική τέχνη που διατείνονταν πως διδάσκουν οι σοφιστές, λόγω της πλάνης που μπορούσε να προκαλέσει στους ακροατές, και, από την άλλη μεριά, την αυστηρή κριτική που ασκούσαν οι τελευταίοι στο «σώμα» των φιλοσόφων, παρατηρούμε με τον καιρό να συνειδητοποιούν και οι δύο πλευρές πως ανάμεσά τους έχει αναπτυχθεί μια σχέση αλληλεξάρτησης, με τους μεν να οικειοποιούνται τεχνικές πειθούς και τους δε να προτείνουν μια φιλοσοφική διάσταση του βίου.

Αναμφισβήτητα, οι πλατωνικοί διάλογοι αποτελούν αστείρευτη πηγή γνώσεων και πληροφοριών για τις εκ διαμέτρου αντίθετες απόψεις προσωπικοτήτων που στιγμάτισαν την πνευματική ζωή της εποχής, στον τομέα της ρητορικής που βρισκόταν, τότε, στο απόγειό της.

⁶³βλ. Αλεξίου (2016): σσ. 82, 223, Voliotis (1988): σσ. 39 – 42, Grimaldi (1996): σσ. 37– 43, Day (2007): σσ. 384 – 386, Αθανασάτος (2011): σσ. 489 – 490, 505

3.1.4 Αριστοτέλης – Ισοκράτης

Ο Αριστοτέλης (384 π.Χ. – 322 π.Χ.) γεννήθηκε στα Στάγειρα της Χαλκιδικής στη Μακεδονία και έλαβε υψηλή για την εποχή μόρφωση, όντας γόνος αριστοκρατικής οικογένειας. Αξίζει να αναφερθεί πως ίδρυσε δική του σχολή, το Λύκειο, η οποία συνέχισε να λειτουργεί έως τον 6^ο αι. μ.Χ., παρότι ο ίδιος απεβίωσε το 322π.Χ.

Όσον αφορά στο έργο του, όχι άδικα, είχε χαρακτηριστεί ως Πανεπιστήμων Φιλόσοφος, αφού εξέταζε και μελετούσε εξονυχιστικά όλα τα θέματα και τις παραμέτρους που αφορούσαν στον άνθρωπο και τον περιβάλλοντα χώρο του. Ως ρεαλιστή φιλόσοφο, λοιπόν, τα έργα (πραγματείες, διάλογοι) άπτονται θεμάτων Βιολογίας, Ηθικής, Φιλοσοφίας, Λογικής, Διαλεκτικής, Πολιτικής Φιλοσοφίας και Ρητορικής Φύσεως. Οι επιστημονικές γνώσεις του και εμπειριστατωμένη άποψή του επί παντός επιστητού τον κατατάσσουν στο υψηλότερο σκαλοπάτι του βάθρου όλων των φιλοσόφων, ενώ η αξία των έργων του, πέραν του ότι είναι ανεκτίμητη, αποτελεί παράλληλα, έως τις μέρες μας, πηγή έμπνευσης και μελέτης πολλών συνανθρώπων μας.

Ο Πλάτων και ο Αριστοτέλης συνδέονται μεταξύ τους με τη σχέση δασκάλου – μαθητή. Ο δεύτερος μαθήτευσε κοντά στον μαθητή του Σωκράτη, με αποτέλεσμα σε πολλά σημεία οι απόψεις τους περί ζωής και ηθικής να συγκλίνουν. Και οι δύο πρέσβευαν υψηλά ιδανικά, με τον άνθρωπο και την καλλιέργεια της ψυχής του να αποτελούν του επίκεντρο του ενδιαφέροντός τους, της μελέτης τους.

Στον αντίποδα, η θεωρία των Ιδεών που είχε αναπτύξει ο Πλάτωνας, έβρισκε αντίθετο τον ρεαλιστή Αριστοτέλη, ο οποίος πρέσβευε πως οι αισθήσεις μας αποτελούν το μοναδικό κριτήριο αντίληψης του κόσμου. Όσον αφορά στην πολιτική τους αντιπαράθεση, η *Πολιτεία* και τα *Πολιτικά* μας προσφέρουν μια ολοκληρωμένη εικόνα για το θέμα.

Όπως προαναφέραμε, στο θέμα της παιδείας οι δύο φιλόσοφοι συμφωνούσαν πως η αγωγή των νέων αποτελεί συνδυασμό γνώσεων και ψυχικής καλλιέργειας, με απώτερο σκοπό την ανάδειξη των αρετών. Έτσι, η στάση τους απέναντι στους σοφιστές υπήρξε κοινή. Η ρητορική και εριστική τέχνη που διατείνονταν πως δίδασκαν οι τελευταίοι επικεντρωνόταν στην εξαπάτηση του ακροατηρίου, γεγονός

που βρίσκει αντίθετους τους δύο φιλοσόφους, οι οποίοι προσέδιδαν στη ρητορική τους, ηθική και πολιτική διάσταση.

Έχουμε, ήδη, σε προηγούμενο υποκεφάλαιο κάνει λόγο για τη *Ρητορική* του Αριστοτέλη και εστίασαμε στην τριπλή διάκριση του ρητορικού λόγου · ήρθε η ώρα, σ' αυτό το σημείο, να εξετάσουμε τον παράγοντα της επιρροής που δέχτηκε ο Πανεπιστήμιων από τον κορυφαίο εκπρόσωπο του επιδεικτικού είδους, με την ίδια τη *Ρητορική* να μας προσφέρει την απάντηση στο υπό εξέταση ζήτημα.

Η σχέση που είχε αναπτυχθεί ανάμεσα στους δύο άντρες δεν θα μπορούσε να χαρακτηριστεί φιλική, αντίθετα άγγιζε τα όρια της ανταγωνιστικότητας. Παρόλα αυτά, δεν ήταν λίγες οι φορές που ο Αριστοτέλης μνημόνευε στο έργο του τον Ισοκράτη ονομαστικά, κατονόμαζε λόγους του ή παρέθετε χωρία αυτών. Ο μαθητής του Πλάτωνα όντας δεινός υποστηρικτής της αντικειμενικότητας αναγνώριζε την αξία του Ισοκράτη. Θεωρώντας τον εξαιρετο δεξιότηχνη του γραπτού λόγου, δεν δίστασε στο τρίτο βιβλίο της *Ρητορικής* του, να περιγράψει πρώτο το επιδεικτικό είδος ή ακόμη να παραδεχτεί την ισοκρατική επιρροή που δέχθηκε σε επίπεδο ύφους.

Το νόημα του συγκεκριμένου υποκεφαλαίου συμπυκνώνεται στην εξής φράση: Η περιπατητική παράδοση στηρίχθηκε στο ισοκρατικό λογοτεχνικό πρότυπο, το οποίο εξέφραζε την αριστοτελική μεσότητα⁶⁴.

⁶⁴βλ. Αλεξίου (2016): σσ. 137 – 144, 263

3.2.1 Ο επιδεικτικός λόγος «Κατὰ τῶν σοφιστῶν»

Ο πρώτος, αποσπασματικά σωζόμενος, λόγος που έγραψε ο Ισοκράτης, μετά την ίδρυση της σχολής του, είναι ο *Κατὰ τῶν σοφιστῶν*. Το συγκεκριμένο παιδαγωγικό μανιφέστο, όπως θα μπορούσαμε να το χαρακτηρίσουμε, εντάσσεται στο πλαίσιο της προσπάθειας του ρήτορα να διαχωρίσει τη θέση του από το «σώμα» των σοφιστών, αφού οι παιδαγωγικές μέθοδοι των δύο δεν συνέκλιναν.

Αρχικά, ο Ισοκράτης στρέφεται εναντίον των σοφιστών (§§ 1 - 8) χαρακτηρίζοντάς τους αναιδείς (οὐκ αἰσχύνονται), αλαζόνες και συμφεροντολόγους, εξευτελιστές του επαγγέλματος της εκπαίδευσης, το οποίο υποτίθεται πως υπηρετούσαν. Ενώ ισχυρίζονται πως μπορούν να μεταδώσουν στους μαθητές τους, όλα όσα χρειάζονται για να είναι ευτυχημένοι, επιτυχημένοι και εύποροι στην πορεία της ζωής τους, σε χαμηλές τιμές, οι ίδιοι στέκονται απέναντί τους με δυσπιστία και καχυποψία, φοβούμενοι μήπως δεν αμειφθούν για τις υπηρεσίες τους (*τοὺς δὲ τὴν ἀρετὴν καὶ τὴν σωφροσύνην ἐνεργαζομένους πῶς οὐκ ἄλογόν ἐστι μὴ τοῖς μαθηταῖς μάλιστα πιστεύειν*;). Παράλληλα, προσθέτουν και στον κατάλογο των προσόντων τους, το υπεράνθρωπο γνώρισμα της διορατικότητας (§ 2).

Συνεχίζει τον λόγο του ο Ισοκράτης αποδοκιμάζοντας, αυτή τη φορά, τη μερίδα των σοφιστών που διατείνονται ότι είναι ικανοί να διδάξουν τη συμβουλευτική (πολιτική) ρητορική (*τοῖς τοῦς πολιτικοὺς λόγους ὑπισχνουμένοις ἄξιον ἐπιτιμῆσαι*) · άτομα που, ουσιαστικά, δεν τα ενδιαφέρει η αλήθεια, άλλα μέσω των βαρύγδουπων λόγων τους προσπαθούν να προκαλέσουν τον θαυμασμό προς το πρόσωπό τους, γεγονός που αποδεικνύει, κατά τους ίδιους, πως κατέχουν ταυτόχρονα και την τέχνη της ρητορικής (*ἄλλοι δὲ τινες οὐδενὶ πρόποτε συγγενόμενοι τῶν σοφιστῶν καὶ λέγειν καὶ πολιτεύεσθαι δεινοὶ γέγονασιν*). Σε μία πόλη σαν την Αθήνα, βέβαια, που η διεξαγωγή δικῶν αποτελούσε μέρος της καθημερινότητας των πολιτῶν, η διδασκαλία της δικανικῆς ρητορείας θεωρεῖτο πιο χρήσιμη.

Η φιλοσοφία, κατά τον Ισοκράτη, οφείλει να μείνει αυτούσια, γι' αυτό και στην εκπαίδευση που προτείνει η παρουσία του δασκάλου είναι σημαντική, αφού ο μαθητής καλεῖται να τον μιμηθεῖ κατόπιν κριτικῆς σκέψεως (§§11 – 12). Ο Ισοκράτης παραμένει πιστός στο εκπαιδευτικό μοντέλο που πρεσβεύει: συνδυασμός διδασκαλίας ρητορικής με φιλοσοφία, καθὼς με αυτόν τον τρόπο, το ὄφελος που αποκομίζουν οι μαθητευόμενοι είναι διπλό. Επιπλέον, για ὅσους διδάσκουν τον πολιτικό λόγο, λέει

πως προσβολές δεν υπάρχουν μόνο εναντίον αυτών, αλλά υπάρχουν και εναντίον όσων σχετίζονται μαζί τους⁶⁵. Εν συνεχεία (§12), ο ρητοροδιδάσκαλος προβαίνει σε διαχωρισμό της τεταγμένης τέχνης από τη δημιουργική φαντασία, κατά τη διαδικασία σύνθεσης κάποιου λόγου, αφήνοντας αιχμές για τη μέθοδο που συνέστησαν οι σοφιστές · οι οποίοι διατείνονταν ότι μπορούν να διδάξουν έναν άνθρωπο να μιλάει καλά με την ίδια βεβαιότητα και ακρίβεια σαν να μπορούσαν να τον διδάξουν γράμματα.

Πέραν της κειμενοκεντρικής και υφολογικής ανάλυσης του *Κατά τῶν σοφιστῶν* λόγου, πρόκειται να προβούμε σε ιδιαίτερη μνεία της παραγράφου 16, καθώς διακρίνονται ξεκάθαρα τα τρία πιο σημαντικά μέρη της κλασικής ρητορικής⁶⁶.

Η ρητορική τέχνη για τον Ισοκράτη είναι μια μορφή γνώσης, την οποία αποκαλεί *ιδέες (ιδέαι)*, που προέρχονται είτε από το διάβασμα, είτε από τις μεταδιδόμενες γνώσεις κάποιου δασκάλου. Μέχρι αυτό το σημείο, εξετάζεται η *εὔρεσις*. Σε δεύτερο χρόνο, ο μαθητής οφείλει να συνδυάσει και να ταξινομήσει τις *ιδέες* με τον καλύτερο τρόπο και να προσδώσει στον λόγο τη χροιά των επιχειρημάτων που αρμόζει με τρόπο ρυθμικό και μελωδικό (*τάξις, λέξις*)⁶⁷ [*ιδεῶν, ἐπιστήμην, εἰδόσιν, μείζασθαι, τάξασθαι, καιρῶν, πρεπόντως, εὐρύθμως, μουσικῶς εἶπειν*].

Στις επόμενες παραγράφους, ο Ισοκράτης προβαίνει στην ανάλυση της εκπαιδευτικής μεθόδου, που ο ίδιος θεωρεί, πως μπορεί να επιφέρει τα επιθυμητά αποτελέσματα. Το τετράπτυχο, φυσικό ταλέντο, συνεχής μάθηση, εξάσκηση και μίμηση του δασκάλου, δύναται να αναδειξει τον μαθητή λαμπρότερο από τον δάσκαλό του και τους ομότεχνούς του (§§ 17 - 18)⁶⁸. Σ' αυτό το σημείο αξίζει να παρατηρήσουμε πως ο Πλάτωνας παρωδεί τον Ισοκράτη, στον *Γοργία* 463a: *Δοκεῖ' τοίνυν μοι, ὦ Γοργία, εἶναι τι ἐπιτήδευμα τεχνικὸν μὲν οὖ, ψυχῆς δὲ στοχαστικῆς καὶ ἀνδρείας καὶ φύσει δεινῆς προσομιλεῖν τοῖς ἀνθρώποις, ὁρμώμενος ἀπὸ τῆς φράση ταῦτα δὲ πολλῆς ἐπιμελείας δεῖσθαι καὶ ψυχῆς ἀνδρικῆς καὶ δοξαστικῆς ἔργον εἶναι.*

Διαχωρίζοντας, για ακόμη μία φορά, τη θέση του από τους σοφιστές που έχουν επιχειρήσει τη συγγραφή ρητορικών εγχειριδίων, με τα βέλη να στρέφονται εναντίον των Κόρακα και Τεισία, τολμά να τους χαρακτηρίσει δασκάλους της

⁶⁵βλ. *Περί Αντιδόσεως* §§ 168

⁶⁶βλ. Kennedy (⁸2009): σσ. 11 - 14

⁶⁷βλ. Livingstone (2008): σ. 108, Kennedy (⁸2009): σσ. 74 - 75, Pernot (2005): σ. 73, Too (1995): σσ. 164 - 171, Papillon (1995): σσ. 150 - 153, 156 - 157, Papillon (2007): σσ. 60 - 71

⁶⁸βλ. De Romilly (1994): σ. 93 - 95, Haskins (2004): σσ. 71 - 72, Jaeger (1994): σσ. 131 - 136, Morgan (2007): σσ. 307 - 308, *Περί Αντιδόσεως* §§ 186 - 188

πολυπραγμοσύνης και της απληστίας, επειδή καταπιάνονταν με το χειρότερο είδος της ρητορείας, το δικανικό, το οποίο δεν έχαιρε εκτίμησης εκείνη την περίοδο, αφού, κατά την άποψή του, προήγε την πειθώ εις βάρος της αλήθειας και της δικαιοσύνης (§§ 19 - 20)⁶⁹.

Οδεύοντας προς το κλείσιμο του λόγου (§§ 21 - 22), ο Ισοκράτης καταλήγει στο συμπέρασμα πως όσοι υπακούσουν στους κανόνες της φιλοσοφίας που πρεσβεύει, πέρα από την ευγλωττία που θα αποκτήσουν, θα ανταμειφθούν και ηθικά (*καίτοι τοὺς βουλομένους πειθαρχεῖν τοῖς ὑπὸ τῆς φιλοσοφίας ταύτης προσταττομένοις πολὺ ἂν θᾶπτον πρὸς ἐπιείκειαν ἢ πρὸς ῥητορείαν ὠφελήσειεν.*) Τα λόγια του παραπέμπουν στην Ιδέα της Δικαιοσύνης⁷⁰, η οποία είναι ακατόρθωτο να καλλιεργηθεί ως έχει (*καὶ μηδεὶς οἰέσθω με λέγειν ὡς ἔστι δικαιοσύνη διδακτόν: ὅλως μὲν γὰρ οὐδεμίαν ἡγοῦμαι τοιαύτην εἶναι τέχνην, ἥτις τοῖς κακῶς πεφυκόσι πρὸς ἀρετὴν σωφροσύνην ἂν καὶ δικαιοσύνην ἐμποιήσειεν*). Εντούτοις, θίγοντας για ακόμη μία φορά το ζήτημα της διδαξιμότητας της αρετών, σε ότι αφορά τον κλάδο της ρητορικής, επανέρχεται τονίζοντας πως με την προϋπόθεση ύπαρξης ψηγμάτων εγγενών ικανοτήτων και αρετών, αυτές μπορούν να ενδυναμωθούν και να βελτιωθούν με την εκπαίδευση και την πρακτική εξάσκηση στη ρητορεία.

Όπως έχει αναφερθεί και στην αρχή του κεφαλαίου, ο παρών λόγος σώζεται αποσπασματικά, γι' αυτό και προκαλεί εντύπωση το απότομο τέλος του, (*ἵνα δὲ μὴ δοκῶ τὰς μὲν τῶν ἄλλων ὑποσχέσεις διαλύειν, αὐτὸς δὲ μείζω λέγειν τῶν ἐνότων, ἐξ ᾧπερ αὐτὸς ἐπίσθην οὕτω ταῦτ' ἔχειν, ῥαδίως οἶμαι καὶ τοῖς ἄλλοις φανερόν καταστήσειν*), ενώ μας προδιαθέτει πως θα προβεί σε ανάπτυξη των απόψεών του, οι οποίες αν και αντιτίθενται σε αυτές των σοφιστῶν και φιλοσόφων, είναι βάσιμες και δομημένες με κριτήρια που τις καθιστούν πειστικές.

⁶⁹βλ. Αθανασάτος (2011): σ. 25 – 29, Edwards (2002): σ. 39, Voliotis (1988): σ. 24, Too (1995): σσ. 151 – 161, Wilcox (1943): σσ. 115 – 117, Benoit (1984): σσ. 111 - 113

⁷⁰βλ. Περί Αντιδόσεως §§ 274 – 275, Πρωταγόρας Πλάτωνος

3.2.2 Η «φιλοσοφία» στον «Κατὰ τῶν σοφιστῶν»

Η έννοια της *φιλοσοφίας* είναι διάχυτη στον λόγο Κατὰ τῶν σοφιστῶν και, σε αντίθεση με την ειδική πλατωνική σημασία μιας μεταφυσικής επιστήμης, για τον Ισοκράτη σημαίνει την επιδίωξη γνώσης με πνευματική ενασχόληση, ειδικότερα τη συνδεόμενη με διδακτικές μεθόδους παιδεία⁷¹. Σύμφωνα με τη Livingstone, στον λόγο αναγνωρίζονται τρεις χρήσεις του όρου, οι οποίες επιδέχονται τις εξής ερμηνείες:

Πρώτον, πρόκειται για την πνευματική προσπάθεια, που στόχο έχει την αυτόβελτίωση, ενώ έρχεται σε πλήρη αντίθεση με τη *ράθυμία* (§1). Ο Ισοκράτης, επίσης, τη χαρακτηρίζει ως *ψυχῆς ἐπιμέλεια* (§8).

Δεύτερον, η *φιλοσοφία* αφορά σε ποικίλες πνευματικές και εκπαιδευτικές πρακτικές, στις οποίες συμπεριλαμβάνονται κάποιες τις οποίες ο Ισοκράτης επικρίνει. Παρά τις διαφωνίες, τόσο ο Ισοκράτης, όσο και οι υπόλοιποι φιλόσοφοι συνομολογούν πως σκοπός της διδασχῆς τους αποτελεί το *βουλεύεσθαι*.

Τέλος, η τρίτη ερμηνεία, που δίδεται στον όρο *φιλοσοφία* από τον Ισοκράτη, αφορά στην εξειδικευμένη δραστηριότητα, η οποία βασίζεται στη μάθηση και τη διδασχῆ της δημιουργίας του πολιτικού λόγου.

Είναι πασιφανές, λοιπόν, πως ο Ισοκράτης αντιλαμβάνεται με διαφορετικό τρόπο το περιεχόμενο και τη μέθοδο της φιλοσοφίας απ' ότι ο Πλάτωνας. Κεντρική θέση στη φιλοσοφία του πρώτου κατέχει η έννοια της παιδείας, που σε πρώτο στάδιο αφορά τη φυσική ευγλωττία, καθώς ο *λόγος* αποτελεί δύναμη και εξουσία που κατέχει αποκλειστικά ο άνθρωπος έναντι του ζώου, ο Έλληνας έναντι των βαρβάρων. Την άποψη αυτή έρχεται να ενισχύσει, η αναφορά του Ισοκράτη στον Πανηγυρικό (§50, *τοσοῦτον δ' ἀπολέλοιπεν ἡ πόλις ἡμῶν περὶ τὸ φρονεῖν καὶ λέγειν τοὺς ἄλλους ἀνθρώπους, ὥσθ' οἱ ταύτης μαθηταὶ τῶν ἄλλων διδάσκαλοι γεγονάσιν, καὶ τῶν Ἑλλήνων ὄνομα πεποίηκεν μηκέτι τοῦ γένους, ἀλλὰ τῆς διανοίας δοκεῖν εἶναι, καὶ μᾶλλον Ἑλληνας καλεῖσθαι τοὺς τῆς παιδείσεως τῆς ἡμετέρας ἢ τοὺς τῆς κοινῆς φύσεως μετέχοντας*), κατά την οποία, «η Αθήνα αποτελεί κέντρο πολιτισμού, έχοντας ξεπεράσει τις άλλες πόλεις σε πνευματικό επίπεδο και στην τέχνη του λόγου, ώστε οι δικοί της μαθητές έγιναν δάσκαλοι στους άλλους· το όνομα πάλι Έλληνες κατόρθωσε να μη συμβολίζει πια την καταγωγή, αλλά την καλλιέργεια του πνεύματος, και Έλληνες να ονομάζονται πιο πολύ όσοι δέχτηκαν τον τρόπο της δικιάς

⁷¹βλ. Αλεξίου (2016): σ. 211, Voliotis (1988): σσ. 25 – 26, Papillion (1995): σσ. 153 - 154

μας αγωγής και μόρφωσης παρά αυτοί που έχουν την ίδια με εμάς καταγωγή». Βάσει των παραπάνω, επομένως, με τον όρο «Έλληνες» δεν αποδίδεται η κοινή καταγωγή, αλλά το σύνολο όλων όσων μετέχουν στην ελληνική *παίδευσιν*, την ελληνική κουλτούρα⁷².

Στη *φιλοσοφία* που προτρέπει ο Ισοκράτης να συμμετάσχουν οι νέοι διακρίνουμε χροιά πολιτική. Η ρητορική ευλωτία, που αποτελεί συνδυασμό φυσικού ταλέντου και εξάσκησης, για την κάλυψη αισθητικών αναγκών του λόγου (ρυθμικότητα), η ανάπτυξη της κριτικής σκέψης, με σκοπό τη σωστή εκτίμηση των περιστάσεων, οδηγούν στη σωστή λήψη αποφάσεων σε όλους τους τομείς της ζωής τους.

Υπέρμαχος του μέτρου ο Ισοκράτης επικρίνει τις αλόγιστες τεχνικές που προτείνουν σύγχρονοί του παιδαγωγοί, με μοναδικό τους σκοπό να εντυπωσιάσουν και να παραπλανήσουν. Είναι εμφανές, μελετώντας τους λόγους του ρητοροδιδασκάλου, πως τελικός του στόχος είναι οι συνθέσεις του να καθίστανται πειστικές, ωστόσο αποβλέπει και στο κοινό συμφέρον (Πανελλήνια Ιδέα), ενώ δεν θα μπορούσαμε να παραβλέψουμε και την ηθική διάσταση που προδίδει σε αυτές, αφού, κατά τον ίδιο, οφείλουν να ωφελούν ψυχικά τους ακροατές. Οι παραπάνω διαπιστώσεις, επομένως δεν μας επιτρέπουν να κατατάξουμε τον Ισοκράτη ούτε στην κατηγορία των σοφιστών, ούτε σε αυτή των φιλοσόφων.

Συμπερασματικά, η έννοια της *φιλοσοφίας* είναι διάχυτη στον *Κατὰ τῶν σοφιστῶν* και αλληλένδετη με την *παίδευσιν*. Στα πλαίσια της σωστής δομής και οργάνωσης που διακρίνει το σύνολο του συγγραφικού έργου του ρήτορα, ανήκει και ο τριμερής διαχωρισμός της *φιλοσοφίας*, μέσω του οποίου επιδιώκει να αναδειχθεί, αντιθετικά προς των ανταγωνιστών του, η δική του, τρίτη στη σειρά, ερμηνεία. Η *φιλοσοφία* που πρεσβεύει ο Ισοκράτης ανταποκρίνεται σε πραγματικές συνθήκες, γίνεται ευκόλως κατανοητή και, εν γένει, αποτελεί την πεμπτουσία του κοινού νου, με την προϋπόθεση ύπαρξης της φυσικής ικανότητας, της συνεχούς εκπαίδευσης και εξάσκησης⁷³.

⁷²βλ. Αθανασάτος (2011): σσ. 492 - 493

⁷³βλ. Livingstone (2008): σσ. 109 – 115, Αθανασάτος (2011): σσ. 19 – 29, Châtelet (2001): σσ. 201 – 204, Mathieu (1995): σσ. 59 – 61, Benoit (1984): σσ. 113 - 116

3.3 Ο επιδεικτικός λόγος «Ελένης ἐγκώμιον»

Ορμώμενοι από τον τίτλο και κάνοντας μία αναδρομή στο παρελθόν αναφέρουμε πως το εγκώμιο, ως λογοτεχνικό είδος ανεπτύχθη από τους λυρικούς ποιητές, ενώ από τους σοφιστές μετετράπη σε πεζό λόγο, σκοπό να εξυπηρετήσει υψηλούς παιδευτικούς σκοπούς. Επιπλέον, αποτελεί αυτόνομο εγκώμιο αφιερωμένο σε μυθικό πρόσωπο και ανήκει στους παράδοξους λόγους⁷⁴.

Η ωραία Ελένη και δη η αρπαγή αυτής από τον Πάρη, που σήμανε και την έναρξη του Τρωικού πολέμου, είχαν αποτελέσει τον πυρήνα πολλών ποιημάτων και πεζών δημιουργημάτων της αρχαιότητας. Χαρακτηριστικά, ο Όμηρος, ο Σησίχορος ο Ίμεραίος, ο Ευριπίδης, ο Γοργίας και ο Αναξιμένης ο Λαμψακηνός, εμπνεόμενοι από τη μυθική παράδοση γύρω από το πρόσωπό της, προέβησαν στην σύνθεση διαχρονικών αριστουργημάτων, που έχαιραν εκτίμησης από το αναγνωστικό κοινό της εκάστοτε εποχής.

Στο διά ταύτα, το άρτια δομημένο εγκώμιο απαρτίζεται από τρία μέρη, τον πρόλογο (§§1 – 15), το κυρίως θέμα (§§16 – 60) και τον επίλογο (§§61 – 66).

A. Πρόλογος (§§1 – 15)

Στον εκτενή πρόλογο, ο Ισοκράτης καταφέρεται εναντίον των προγενέστερων και συγχρόνων του σοφιστών και φιλοσόφων, οι θεωρίες των οποίων δεν εμπεριέχουν ίχως εκπαιδευτικών αξιών. Αναφέρονται χαρακτηριστικά τα ονόματα των Πρωταγόρα, Γοργία, Ζήνωνα και Μέλισσου, ενώ υπαινίσσεται το όνομα του Αντισθένη, του Πλάτωνα⁷⁵ και του Ευκλείδη του Μεγαρέως (§§1 – 3), οι οποίοι, κατ' ουσίαν, ωθούσαν τους νέους στη διαφθορά (*οὔτοι δὲ τοὺς συνόντας μάλιστα βλέπουσιν*), αφού, δε γνώριζαν κατάλληλες μεθόδους και εκφραστικά μέσα, για την ορθή σύνθεση χρήσιμων προς τους πολίτες λόγους (§11), και αναφορικά με τη

⁷⁴βλ. Αλεξίου (2016): σ. 195, Usher (1999): σ. 314

⁷⁵Ο Ισοκράτης, συγκεκριμένα στο *Ελένης ἐγκώμιον*, ασκεί δριμεία κριτική στον Πλάτωνα και τους μαθητές του, καθώς έχει προηγηθεί η έκδοση του *Φαίδρου*, όπου ο φιλόσοφος, δια στόματος Σωκράτη, δηλώνει την απογοήτευσή του προς το πρόσωπο του ρήτορα και συγκεκριμένα για την πορεία της σταδιοδρομίας του. Οι απόψεις των μελετητών για την εκδοχή ειρωνείας και επιθετικής διάθεσης ή το ενδεχόμενο επαίνου, του Πλάτωνα προς τον Ισοκράτη δίστανται. Για περισσότερες πληροφορίες, βλ. Αθανασάτος (2011): σσ. 493 - 523

θεματολογία τους, εκινείτο γύρω από ζητήματα ήσσονος σημασίας (*τίς γάρ᾽ ἂν τῶν εὖ φρονούντων συμφορὰς ἐπαινέϊν ἐπιχειρήσειεν; ἀλλὰ δῆλον ὅτι δι' ἀσθένειαν ἐνταῦθα καταφεύγουσιν, τῶν μὲν γὰρ τοὺς βομβυλιοὺς καὶ τοὺς ἄλας καὶ τὰ τοιαῦτα βουληθέντων ἐπαινέϊν*). Κύριο μέλημά τους δεν αποτελούσε η αναζήτηση της αλήθειας και η πολιτική αγωγή των νέων, ὡστε μέσω της εκπαίδευσης να καταστούν ικανοί να υπερασπίζονται τόσο το ιδιωτικό, ὅσο και το δημόσιο συμφέρον τους (§§4 - 6), ἀλλὰ η παραπλάνηση τους· παρουσιάζονταν ὡς ειδήμονες ἐπὶ της αγωγῆς των νέων, ικανοί να μεταλαμπαδεύσουν τις γνώσεις τους (§§ 7 - 9), ὁμως ἀπώτερος σκοπός τους ἦταν να τους αποσπάσουν υπέρογκα χρηματικά ποσά (ἀλλὰ γὰρ οὐδενὸς αὐτοῖς ἄλλου μέλει πλὴν τοῦ χρηματίζεσθαι παρὰ τῶν νεωτέρων).

Τα ὁμολογούμενα ἀγαθὰ αποτελοῦν την πεμπουσία της ἰσοκρατικῆς ἀντίληψης ἐπὶ κοινωνικῆς βάσης, κατὰ την οποία η ἐπιδίωξη της αλήθειας και η πρακτικὴ πλευρὰ της καθημερινῆς πολιτικῆς ζωῆς δύνανται να ἀντιταχθοῦν στις παραδοξολογίες και τις ἐντυπωσιακές, ἀνευ ουσίας, ἐπιδείξεις και κατ' ἐπέκταση να λάβει σάρκα και οστά η Πανελλήνια Ἰδέα⁷⁶.

Ἄν και οἱ ἀπόψεις δίστανται ἀναφορικὰ με το ὄνομα του ρήτορα ἐναντίον του ὁποίου καταφέρεται ὁ Ἰσοκράτης με τὴ σύνθεση του *Ἑλένης ἐγκωμίου*, ἐπικρατέστερο παραμένει το ὄνομα του δασκάλου του, Γοργία του Λεοντίνου⁷⁷. Μέσω της προκείμενης ρητορικῆς ἀσκησης ἐπιθυμεί να συναγωνισθεῖ και να διορθώσει τον προκάτοχό του, ὁ ὁποῖος εἶχε συνθέσει λόγο που ἔφερε τον ἴδιο τίτλο, ἐν τούτοις, θα μπορούσε κανεὶς να τον χαρακτηρίσει ἀπολογία, παρὰ ἐγκώμιο (*φησὶ μὲν γὰρ ἐγκώμιον γεγραφέναι περὶ αὐτῆς, τυχάνει δ' ἀπολογίαν εἰρηκῶς ὑπὲρ τῶν ἐκείνη πεπραγμένων*).

Ὅσον ἀφορὰ στη συνοχή του προοιμίου με το κυρίως θέμα του ἐγκωμίου, η ὁποία εἶχε ἀμφισβητηθεῖ ἀπὸ τον Ἀριστοτέλη στη *Ρητορικὴ* του, βρίσκει τὴ νεότερη ἐρευνα σύμφωνη με τὴν ὑπαρξή της, ἀφοῦ ὁ λόγος, ἀνεξαρτήτως της ἀφορμῆς για τὴν ἐπιλογή του θέματος, μετατρέπεται σε «παιδαγωγικὸ μανιφέστο» με τὴν ἐκθεση των ἠθικῶν και πολιτικῶν ἰδεῶν του ρήτορα⁷⁸. Πιο συγκεκριμένα, η παράγραφος 15

⁷⁶βλ. Ἀλεξίου (2008): σσ. 131 – 132, Werner (19994): σσ. 139 - 141

⁷⁷Για περισσότερες πληροφορίες ἀναφορικὰ με τὴ χρήση του ἐγκωμίου ἀπὸ τον Γοργία και τον Ἰσοκράτη, βλ. Roulakos (1986): σσ. 300 – 307. Ἄλλη ἐκδοχὴ ἀναφέρει πῶς, δεύτερο στη σειρά, ἐννοοῦσε τον Ἀναξίμενη τον Λαμψακηνό, ὁ ὁποῖος, ἐπίσης, εἶχε συνθέσει *Ἑλένης ἐγκώμιον*.

⁷⁸βλ. Ἀλεξίου (2016): σσ. 196 – 197, Ἀλεξίου (2008): σσ. 131 – 132, Papillion (1995): σσ. 157 - 159

αποτελεί τον συνδυαστικό κρίκο μεταξύ προοιμίου και κυρίως θέματος, όπου ο ρήτορας αναφέρει πως δεν αρκείται στα λόγια, αλλά προβαίνει στη σύνθεση του εγκωμίου, η οποία θα αποτελέσει και τη μεγαλύτερη απόδειξη των όσων ισχυρίζεται.

B. Κυρίως μέρος (§§16 – 60)

Οι δύο πρώτες παράγραφοι του κυρίως θέματος του επιδεικτικού λόγου είναι αφιερωμένες στην καταγωγή της Ελένης (*Πλείστων γὰρ ἡμιθέων ὑπὸ Διὸς γεννηθέντων μόνης ταύτης γυναικὸς πατὴρ ἠξίωσε κληθῆναι*) και το φυσικό γνώρισμα που απλόχερα της χάρισε ο Δίας, το οποίο την κατέστησε περίβλεπτο και περιμάχητη και χάρη σ' αυτό υπερτερούσε, εν συγκρίσει με τη σωματική δύναμη που είχε χαρισθεί στον αδερφό της, Ηρακλή (*τοσοῦτω μᾶλλον Ἑλένην Ἡρακλέους προὔτιμησεν ὥστε τῷ μὲν ἰσχὺν δέδωκεν ἢ βία τῶν ἄλλων κρατεῖν δύναται, τῇ δὲ κάλλος ἀπένειμεν ὃ καὶ τῆς ῥώμης αὐτῆς ἄρχειν πέφυκεν*).

Εν συνεχείᾳ, ο Ισοκράτης καταφεύγει σε μία γνωστή ρητορική τεχνική, την εισαγωγή ενός εμβόλιμου εγκωμίου εντός άλλου εγκωμίου · πλέκει ένα εκτεταμένο εγκώμιο του Θησέα (§§ 18 - 38) εντός του εγκωμίου της Ελένης.

Στο πρόσωπο του Θησέα, λοιπόν, όπως διαβάζουμε, συγκεντρώνονται όλων των ειδών οι αρετές: η ανδρεία και ικανότητα στο πεδίο της μάχης, η ευσέβειά προς τους θεούς και η σωφροσύνη σε ό,τι αφορά τη διοίκηση της πόλεως (*τοῦτον δὲ μόνον οὐδ' ἑνὸς ἔνδεᾶ γενόμενον, ἀλλὰ παντελεῖ τὴν ἀρετὴν κτησάμενον / κατὰ τὸν αὐτὸν χρόνον Ἡρακλεῖ γενόμενος ἐνάμιλλον τὴν αὐτοῦ δόξαν πρὸς τὴν ἐκείνου κατέστησεν*⁷⁹ / §§ 31, 35 – 37), με αποτέλεσμα να κερδίσει την αγάπη, την εμπιστοσύνη και τον σεβασμό όλου του λαού. Η επίτευξη, βέβαια, όλων των παραπάνω, οφείλετο στο δημοκρατικό του φρόνημα (*εἰδὼς δὲ τὰς τιμὰς ἡδίουσ οὔσας τὰς παρὰ τῶν μέγα φρονούντων ἢ τὰς παρὰ τῶν δουλευόντων / οἱ δὲ μόνον αὐτὸν ἄρχειν ἠξίουσ, ἠγούμενοι πιστοτέραν καὶ κοινοτέραν εἶναι τὴν ἐκείνου μοναρχίαν τῆς αὐτῶν δημοκρατίας*).

⁷⁹Η σύγκριση ανάμεσα στον Θησέα και τον Ηρακλή ήταν συνηθισμένη στην αρχαιότητα, καθώς και οι δύο τους ἦρθαν αντιμέτωποι με μεγάλους κινδύνους (τέρατα, ληστές κ.ά.), με ἀπώτερο σκοπό, κάθε φορά, την ἀπελευθέρωση και σωτηρία του λαοῦ. Εντύπωση, ἐπίσης, προκαλεῖ κατὰ τὴν ἐκάστοτε περιγραφή των κατορθωμάτων τους, ἡ χρήση εικόνων ἀπὸ τὸν ἀθλητικὸ χῶρο, γεγονός που προσδίδει περισσότερη ζωντάνια στον λόγο. Για τὴν ἀναφορά θρυλικῶν δεδομένων στους ἐπιδεικτικούς λόγους του Ἰσοκράτη βλ. Châtelet (2001): σσ. 219 – 220, Mathieu (1995): σ. 74

Στόχος του Ισοκράτη, λοιπόν, είναι να συνδυάσει τις ηθικές αρετές του Θησέα με την αισθητική ωραιότητα της Ελένης, χρησιμοποιώντας την έννοια του *κάλλους* με ευρεία σημασία⁸⁰. Η ομορφιά της Ελένης στάθηκε η αιτία να φιλονικήσουν όχι μόνο οι θνητοί, αλλά και οι θεοί μεταξύ τους (*ἀλλ' ἔτι κοινῆς τῆς τύχης οὔσης οὔτω πρόδηλος ἦν ἅπασιν ἐσομένη περιμάχητος / Οὐ πολλοῦ γὰρ χρόνου διελθόντος, γενομένης ἐν θεοῖς περὶ κάλλους ἔριδος ἧς Ἀλέξανδρος ὁ Πριάμου κατέστη κριτῆς / Αὐτοὶ γὰρ πολὺ μείζω καὶ δεινότεραν ἐποίησαντο παράταξιν τῆς πρὸς Γίγαντας αὐτοῖς γενομένης· πρὸς μὲν γὰρ ἐκείνους μετ' ἀλλήλων ἐμαχέσαντο, περὶ δὲ ταύτης πρὸς σφᾶς αὐτοὺς ἐπολέμησαν*). Στον Τρωικό Πόλεμο που κηρύχθηκε εξαιτίας της, οι θεοί δεν δίστασαν να παρακινήσουν ακόμα και τα ίδια τους τα παιδιά να λάβουν μέρος στο πλευρό των Ελλήνων και των Τρώων, *ἡγούμενοι κάλλιον αὐτοῖς εἶναι τεθνάναι μαχομένοις περὶ τῆς Διὸς θυγατρὸς μᾶλλον ἢ ζῆν*, όπως άλλωστε όριζε και το ηρωικό πρότυπο του ομηρικού ιδεώδους.

Ο Ισοκράτης παραθέτει τα γεγονότα με τρόπο που δεν αφήνει στον αναγνώστη περιθώρια να αμφισβητήσει ηθικά την Ελένη, ενώ εξισώνει το *κάλλος*, που αποτελεί τον θεματικό πυρήνα του εγκωμίου με την *αρετή*, την οποία αντιπροσωπεύει επάξια ο Θησέας (*κάλλους γὰρ πλεῖστον μέρος μετέσχεν, ὃ σεμνότατον καὶ τιμιώτατον καὶ θειότατον τῶν ὄντων ἐστίν. Ράδιον δὲ γινῶναι τὴν δύναμιν αὐτοῦ / καὶ τὴν ἀρετὴν διὰ τοῦτο μάλιστα' εὐδοκιμοῦσαν, ὅτι κάλλιστον τῶν ἐπιτηδευμάτων ἐστίν*).

Το κυρίως μέρος του εγκωμίου ολοκληρώνεται με μία σειρά παραγράφων που άπτονται του κάλλους και της επίδρασης αυτού στις ζωές τόσο των θεών, όσο και των ανθρώπων (§§ 55 – 60).

⁸⁰βλ. Αλεξίου (2016): σ. 197, Usher (1999): σ. 314, Voliotis (1988): σ. 29,

Γ. Επίλογος (§§ 61 – 66)

Στον επίλογο του υπό εξέτασιν επιδεικτικού λόγου, αρχικά παρατηρούμε να εξαιρείται το κάλλος της εγκωμιαζομένης, μέσω του οποίου η ίδια και ο σύννοικός της, Μενέλαος, μετέστησαν στον χώρο των θεών και τιμώνται αναλόγως (§§ 61 – 63).

Εν συνεχεία, ο ρήτορας κάνει λόγο για την ευγνωμοσύνη που οφείλουν να δείχνουν στο πρόσωπο της Ελένης τόσο οι ποιητές, όσο οι φιλόσοφοι και οι πεπαιδευμένοι άνθρωποι (§§ 64 – 66), καθώς μόνο αυτή κατόρθωσε να ενώσει τους Έλληνες, να εκστρατεύσουν εναντίον των βαρβάρων, επιτυχώς, κερδίζοντας την ελευθερία τους · σημάδι προόδου για τη χώρα και εκπλήρωση του διακαούς πόθου του ρήτορα (*δικαίως ἂν καὶ τοῦ μὴ δουλεύειν ἡμᾶς τοῖς βαρβάροις Ἑλένην αἰτίαν εἶναι νομίζοιμεν. Εὐρήσομεν γὰρ τοὺς Ἕλληνας δι' αὐτὴν ὁμονοήσαντας καὶ κοινὴν στρατείαν ἐπὶ τοὺς βαρβάρους ποιησαμένους, καὶ τότε πρῶτον τὴν Εὐρώπην τῆς Ἀσίας τρόπαιον στήσασαν*). Για τους ανωτέρω λόγους, λοιπόν, και λόγω ύπαρξης άφθονου υλικού, προτρέπει τους ομοτέχνους του να ασχοληθούν με τον εγκωμιασμό της Ελένης.

Εν κατακλείδι, ο Ισοκράτης μέσω του Έλένης έγκωμίου επιχειρεί να ανυψώσει το εγκώμιο ως λογοτεχνικό είδος, το οποίο οι προκάτοχοι και σύγχρονοί του σοφιστές είχαν υποβαθμίσει, καθώς η θεματολογία τους στρεφόταν γύρω από ασήμαντα και παράδοξα γεγονότα.

Μέσω του συγκεκριμένου εγκωμίου, μας δίνεται η δυνατότητα να κατανοήσουμε τη μέθοδο σύνθεσής του από τον ρήτορα · επιλέγει να επεξεργαστεί μυθικά στοιχεία (Ελένη – κάλλος), που μπορούν να συνδεθούν με τους παιδαγωγικούς και πολιτικούς του στόχους (Πανελλήνια Ιδέα) και τα ερμηνεύει με τρόπο, ώστε να προβάλλει τις προσωπικές του ιδέες σ' αυτά⁸¹.

Το εγκώμιο, επομένως, μετατρέπεται σε «παιδαγωγικό μανιφέστο», στο οποίο αποσιωπάται οτιδήποτε θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ηθικά μεμπτό, και επικεντρώνεται στην ανάδειξη της αισθητικής ωραιότητας, για να καταλήξει να απογειώσει την ηθική ωραιότητα, που θα επιφέρει την «ωραιότητα» και σε πολιτικό επίπεδο. Η αλυσιδωτή αυτή τεχνική σύνθεσης εμπίπτει στη σφαίρα της *φιλοσοφίας*

⁸¹βλ. Αλεξίου (2016): σσ. 198 – 199, Usher (1999): σ. 314

που πρεσβεύει ο Ισοκράτης, κατά την οποία ρητορική ευγλωττία, ηθικός και πολιτικός παράγων είναι άρρηκτα συνδεδεμένοι μεταξύ τους.

3.4 Συμπεράσματα

Κεντρικός πυρήνας των παραπάνω επιδεικτικών λόγων αποτελεί η εκπαιδευτική μέθοδος που ακολουθούσε ο Ισοκράτης στην σχολή του, η οποία πέρα από τους διδακτικούς σκοπούς που εξυπηρετούσε, είχε ηθικές, κοινωνικές και πολιτικές προεκτάσεις. Η ισοκρατική φιλοσοφία ήταν παιδεία με έντονα πρακτικό χαρακτήρα και ερχόταν σε αντίθεση με τις θεωρητικές και ενίοτε αντιφατικές τοποθετήσεις των σοφιστών, προγενέστερων και συγχρόνων του ρήτορα, που στόχο είχαν τον αποπροσανατολισμό και την εξαπάτηση των πολιτών – μαθητών τους.

Αξίζει σ' αυτό το σημείο να αναφέρουμε την ειδοποιό διαφορά ανάμεσα στους δύο εξεταζόμενους λόγους. Αν και δεν απέχουν κατά πολύ χρονικά και πραγματεύονται κοινό αντικείμενο, στον *Κατὰ τῶν σοφιστῶν* επικρίνει τους σοφιστές, χωρίζοντας τους σε ομάδες, ενώ στο *Ἐλένης ἐγκώμιον* προβαίνει σε απαρίθμηση όλων ὅσων καταφέρεται, γεγονός που αναμφισβήτητα εξυπηρετεί ρητορικούς σκοπούς.

Επιπλέον, η φιλοσοφία του Ισοκράτη δεν εναρμονιζόταν με αυτή που πρέσβευαν οι δύο μεγάλοι φιλόσοφοι, Πλάτωνας και Αριστοτέλης⁸². Μέσω των εκπαιδευτικών του προγραμμάτων (*Κατὰ τῶν σοφιστῶν*, *Ἐλένης ἐγκώμιον*) ο ρητοροδιδάσκαλος τοποθετεί στο ψηλότερο σκαλοπάτι του βήθρου το έμφυτο ταλέντο, τη φυσική ευγλωττία, ενώ παραχωρεί κατώτερη θέση στην εξάσκηση και διάγνωση. Από την άλλη μεριά, μελετώντας τον *Φαίδρο* (269d) διαπιστώνουμε πως ο μαθητής του Σωκράτη τάσσεται υπέρ των δύο παραγόντων που εκτιμά λιγότερο ο Ισοκράτης, αλλά επίσης υπέρ της εξασκήσεως, προφανώς σε σχέση με το μάθημα στην Ακαδημία, όπου η Λογική ήταν αντικείμενο όχι μόνο θεωρητικό, αλλά και πρακτικής άσκησης⁸³.

Επί προσθέτως, η προσήλωση του Ισοκράτη στον γραπτό λόγο, λόγω της αδυναμίας που να εκφωνήσει έναν λόγο ενώπιον κοινού, εύρισκε αντίθετο τον Πλάτωνα, δεινό υπερασπιστή του προφορικού λόγου. Αντιμέτωπος, επίσης, είχε έρθει ο ρήτορας και με τον Αριστοτέλη, ο οποίος δεν δεχόταν πως μέσω της εκπαίδευσης μπορούσε κάποιος να καλλιεργήσει το ταλέντο του στη ρητορική · ήταν κάθετος, έπρεπε κανείς να έχει έμφυτο ταλέντο.

Ωστόσο, κρίνεται αναγκαίο να επισημάνουμε πως ο Ισοκράτης ποτέ δεν ανέφερε ονομαστικά τον Πλάτωνα, αν και γίνεται εύκολα αντιληπτό, πως οι λόγοι του

⁸²βλ. Pernot (2005): σσ. 80 – 97, Κωνσταντινόπουλος (2014): σσ. 35 – 36, βλ. Mathieu (1995): σ. 269

⁸³βλ. Αθανασάτος (2011): σ. 492

αποτελούν απάντηση στις σωκρατικές και πλατωνικές επικρίσεις της ρητορικής, όπως αυτές διατυπώνονται στον *Γοργία*⁸⁴.

Αντίθετος, λοιπόν, με το εκπαιδευτικό μοντέλο των φιλοσόφων και των σοφιστών, αποτέλεσε έναν συμβιβασμό μεταξύ των δύο, προωθώντας τη δική του *φιλοσοφία*, την αξία της οποίας, τότε αρκετοί δεν μπορούσαν να αντιληφθούν και να εκτιμήσουν. Οι σύγχρονοι μελετητές, ωστόσο, έχουν αναγνωρίσει τη συνεισφορά του στην ανάπτυξη του γραπτού λόγου, την ηθικολογία και την πολιτική συνείδηση.

Παρά τις όποιες διαφωνίες, υπήρχαν μεταξύ των παιδαγωγών του τετάρτου αιώνα π.Χ., αξίζει να σημειώσουμε πως ο στόχος όλων ήταν κοινός, ο ευτυχισμένος βίος, ο οποίος θα μπορούσε να εξασφαλιστεί μόνο με την πνευματική καλλιέργεια.

Εν συνεχεία, ο Ισοκράτης «πρωτοπορεί» συνθέτοντας το Έλένης έγκώμιον, όπου με σημείο αναφοράς το *κάλλος* εκθέτει τις ηθικές και πολιτικές του ιδέες. Κύριος εκφραστής της Πανελληνίας Ιδέας, υμνεί την κόρη του Δία και της Λήδας, που κατάφερε για πρώτη φορά, μέσω της ομορφιάς της, να ενώσει όλες τις πόλεις της Ελλάδας, με σκοπό τη συντριβή των βαρβάρων και κατ' επέκταση να κατοχυρωθεί η ανεξαρτησία και ελευθερία της χώρας. Για ακόμη μία φορά, επομένως, διακρίνουμε όλα τους παράγοντες που συντελούν στην άρτια δομή του λόγου, βάσει πάντοτε της *φιλοσοφίας* του, η οποία αποδεικνύεται ωφέλιμη, από παιδαγωγικής και ψυχικής απόψεως.

Παρά τις όποιες ρήξεις είχαν δημιουργηθεί ανάμεσα στον ρητοροδιδάσκαλο και τον δάσκαλο του Αριστοτέλη σε θέματα που άπτονταν της παιδείας, ο τελευταίος διέκρινε σε αυτή πνεύμα Πανελληνισμού και αναγνώριζε το γεγονός πως αποτελώντας πολιτικό ειδήμονα της εποχής του προσπαθούσε να διαμορφώσει την κοινή γνώμη · έτσι αιτιολογείται και η ρήση του Σωκράτη στον *Φαίδρο* «*ένεστί τις φιλοσοφία τῆ τοῦ ἀνδρὸς διανοία*» (279 a-b).

Εν κατακλείδι, η ρητορική τέχνη είναι κατ' εξοχήν κοινωνική και πολιτική τέχνη. Η ταυτότητά της αυτή προδιαγράφει και το ρόλο που αναλαμβάνει να παίζει ως τέχνη του λόγου μέσα στους κόλπους της κοινωνίας. Γι' αυτό από την κοινωνική λειτουργία του λόγου φαίνεται και η σχέση της ρητορικής και του ρήτορα με την αλήθεια, αλλά και η μεγάλη κοινωνική του ευθύνη⁸⁵. Για τον Ισοκράτη ο *λόγος* αποτελεί *δύναμιν* · δυνατότητα που διαθέτει και οφείλει να αξιοποιήσει. Η ορθή ομιλία αποτελεί ένδειξη

⁸⁴βλ. Kennedy (2009): σ. 72, Easterling – Knox (2008):σ. 674

⁸⁵ βλ. Κύρκος (1992): σσ. 303 - 304

ορθής σκέψης και συνεπάγεται την ανάλογη διαχείριση θεμάτων του οικογενειακού, κοινωνικού και πολιτικού βίου.

ΤΕΤΑΡΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

«ΕΞΥΜΝΗΣΗ ΠΡΟΣΩΠΙΚΟΤΗΤΩΝ -Τὸ ἐγκώμιον τοῦ Εὐαγόρα»

4.1 Χωρο - Χρονικό πλαίσιο εγκωμίου

Ο πρώτος που επιχειρεί να συνθέσει, κόντρα στο ρεύμα της εποχής του, εγκώμιο σε πεζό λόγο είναι ο Ισοκράτης. Έτσι, το 365 π.Χ. «Τὸ ἐγκώμιον τοῦ Εὐαγόρα» παίρνει σάρκα και οστά. Ανήκει στην κατηγορία των επιδεικτικών λόγων⁸⁶ και επικεντρώνεται στην προβολή των αρετών του Κύπριου βασιλιά, τόσο σε προσωπικό και ηθικό επίπεδο, όσο και σε πολιτικό, με απώτερο σκοπό την ανάδειξη της Πανελληνίας Ιδέας, σε μοναδική λύση για την αποτελεσματική αντιμετώπιση των βαρβάρων.

Ο βασιλιάς της Σαλαμίνας της Κύπρου, Ευαγόρας είχε τα ηνία του κράτους από το 391 έως το 374/3 π.Χ., οπότε και δολοφονήθηκε, από πολιτικούς του αντιπάλους· αυτό, όμως, που διατρέχει το εγκώμιο είναι η αυτοθυσία και η προάσπιση της πατρίδας του. Αυτά πρέπει να έχει κατά νου ο υιός του, Νικοκλής, στον οποίο απευθύνεται ο λόγος και να συνεχίσει το θεάρεστο έργο του πατέρα του.

Σ' ένα δεύτερο επίπεδο, μέσω του ιδιαίτερου και πρωτότυπου δημιουργήματός του, ο Ισοκράτης επιδιώκει να αφυπνίσει τους συγχρόνους του να αναλάβουν ενεργό δράση, καθώς έχουν τη δυνατότητα να πετύχουν τους στόχους τους. Τονίζει ότι ο έπαινος δεν πρέπει να περιορίζεται, εξαιτίας του φθόνου, μόνο σε μυθικά πρόσωπα, αλλά θα πρέπει να αναφέρεται και σε σύγχρονες ιστορικές προσωπικότητες. Όλα αυτά βέβαια αποτελούν ευθείες βολές κατά της ποίησης, η οποία ήταν προσηλωμένη, αποκλειστικά και μόνο, σε ήρωες του παρελθόντος, δημιουργώντας την αίσθηση του άπιαστου ονείρου σε κάθε νέο της εποχής.

Στη συνέχεια, αν και είμαστε σε θέση, βάσει των πηγών, να τοποθετήσουμε χρονικά το εγκώμιο σε απόσταση δέκα χρόνων από το θάνατο του Ευαγόρα, σοβαρά ερωτήματα εγείρονται για την ακριβή, χρονικά, κατάταξή του στους Κυπριακούς Λόγους.

Ως γνωστόν, το «corpus» των Κυπριακών Λόγων απαρτίζουν οι: *Πρός Νικοκλέα, Νικοκλής* και *Τὸ ἐγκώμιον τοῦ Εὐαγόρα*, που σχετίζονται με τη βασιλική δυναστεία

⁸⁶βλ. Carey (2007): σσ. 237, 243 - 244, 247, Usher (1999): σσ. 312 - 313

της Σαλαμίνας, της Κύπρου⁸⁷. Αφού, τα εξωτερικά τεκμήρια των λόγων δεν μας επιτρέπουν να εξαγάγουμε σαφή συμπεράσματα⁸⁸, επικεντρωνόμαστε σε διάσπαρτες αναφορές – ρήσεις του ίδιου του ρήτορα στους συγκεκριμένους λόγους, για να καταλήξουμε στα εξής: ο «*Προς Νικοκλέα*» προηγείται του «*Νικοκλής*»⁸⁹, του οποίου έπεται «*Τὸ ἐγκώμιον τοῦ Εὐαγόρα*».

Παρότι οι απόψεις των φιλολόγων δίστανται, όσον αφορά στην ακριβή τοποθέτηση των Κυπριακών λόγων στη γραμμή του χρόνου, είναι κοινώς αποδεκτή η άποψη ότι, οι λόγοι «*Πρὸς Νικοκλέα*» και «*Νικοκλής*» απέχουν ελάχιστα χρονικά και συνετέθησαν στο μέσο, περίπου, της δεκαετίας 370 – 360 π.Χ.⁹⁰

Όσον αφορά στην αφορμή σύνθεσης του εγκωμίου υπάρχουν δύο εκδοχές: α) ο Νικοκλής ζήτησε από τον Ισοκράτη να γράψει το εγκώμιο, κατά παραγγελία και β) ο Ισοκράτης, απορρίπτοντας το πρώτο σενάριο, ισχυρίζεται ότι αφορμή στάθηκαν οι μεγαλοπρεπείς τελετές του Νικοκλή, καταρχήν, προς τιμήν του πατέρα του⁹¹ και κατά δεύτερον, λόγω εορτασμού για την ανάληψη των νέων του καθηκόντων.

Ο Ισοκράτης, λοιπόν, αφού ενημερώθηκε για την κατάσταση που επικρατούσε στο νησί, και κυρίως για τις δαπανηρές εκδηλώσεις που λάμβαναν χώρα, θεώρησε χρέος του να επέμβει μέσω του λόγου του, υπενθυμίζοντας στο μαθητή του, Νικοκλή, και τον λαό της Κύπρου, τα χαρακτηριστικά της ιδιοσυγκρασίας του ηγέτη τους, που τον έκαναν ξακουστό, όχι μόνο στην πατρίδα του, αλλά και έξω από αυτήν.

Έτσι, λόγω του λεπτού χειρισμού που απαιτούσε η κατάσταση και χάρη στην ευχέρεια που τον διέκρινε στο γραπτό λόγο, ο Ισοκράτης προέβη στη σύνθεση του εγκωμίου. Ήξερε πολύ καλά ότι, εκτός από τον προφανή λόγο δημιουργίας αυτής της «*διδασχής*» προς τον παλιό μαθητή του, του δινόταν, παράλληλα, η ευκαιρία να ξετυλίξει το ταλέντο του και η φήμη του να εξαπλωθεί σε όλο το νησί.

Ολοκληρώνοντας σιγά – σιγά τη συγκεκριμένη υποενότητα, οφείλουμε να αναφέρουμε ότι ο Ισοκράτης ήταν υποστηρικτής του συντηρητισμού και αντιπαθούσε τη ριζοσπαστική δημοκρατία⁹². Διατηρούσε επαφές με σημαντικές προσωπικότητες της εποχής του. Χωρίς να θεωρεί τους άρχοντες της Σαλαμίνας σαν πιθανούς ηγέτες κάποιου ελληνικού συνασπισμού δυνάμεων, είχε πάντα την άποψη ότι συνέφερε την

⁸⁷βλ. Papillon (2007): σσ. 68 - 69

⁸⁸βλ. Κοκολάκης (1971): σ. 8

⁸⁹βλ. Αλεξίου (2007): σ. 63

⁹⁰βλ. Κοκολάκης (1971): σσ. 14 - 16

⁹¹βλ. Κοκολάκης (1971): σσ. 8 - 9

⁹²βλ. Nesselrath⁽³⁾2005):σ. 222

Ελλάδα να διατηρεί φιλίες με τις μεσογειακές περιοχές της Περσίας και οι προσωπικές του σχέσεις με τον Νικοκλή εξυπηρετούσαν αυτό το σχέδιο.

Τέλος, αξίζει να σημειώσουμε ότι ο Εὐαγόρας, όπως και το μεγαλύτερο μέρος των λόγων του Ισοκράτη, δημοσιεύτηκε χωρίς να εκφωνηθεί, ενώ δεν αποκλείεται ο ρήτορας να έλαβε κάποιο χρηματικό ποσό για το δημιούργημά του.

4.2 Η δομή του εγκωμίου

Σε ξεχωριστό υποκεφάλαιο επιχειρείται να αναπτυχθεί η δομή του εξεταζόμενου εγκωμίου. Πέραν του αυτονόητου, η ύπαρξή του λειτουργεί συμπληρωματικά στην επιχειρηματολογία της άποψης ότι την τρίτη θέση στους Κυπριακούς λόγους καταλαμβάνει «*Τὸ ἐγκώμιον τοῦ Εὐαγόρα*».

Κάνοντας, απλά, μία πρώτη ανάγνωση του εγκωμίου και έχοντας κατά νου, γενικά χαρακτηριστικά των τριών Κυπριακών λόγων, γίνεται αμέσως αντιληπτή η συμμετρική δομή και η επιμέλεια του εγκωμίου, που σε συνδυασμό με τα ρητορικά τεχνάσματα, αναπτύσσονται και συνδέονται αρμονικά, δύο άκρως αντίθετα θέματα, η ζωή του υμνουμένου και η περιαιτολογία του συγγραφέα, για το νέο είδος γραφής που εισαγάγει.

Όσον αφορά στον συμβουλευτικό λόγο «*Πρὸς Νικοκλέα*» από άποψη συνθέσεως στερείται της υποδειγματικής αρχιτεκτονικής του «*Εὐαγόρα*» και αργότερα ο ίδιος ο Ισοκράτης ομολόγησε την λογοτεχνική κατωτερότητα και κλασματικότητα του· στοιχεία που μας επιτρέπουν να τοποθετήσουμε το λόγο στο πρώιμο στάδιο συγγραφής του ρήτορα⁹³, στο πλαίσιο, πάντα, συγγραφής των τριών Κυπριακών Λόγων.

Επιστρέφοντας στο κεντρικό θέμα του υποκεφαλαίου παραθέτουμε το σχεδιάγραμμα του Συκουτρή για τη δομή του επαίνου, που αποδεικνύει και τη συμμετρία του⁹⁴ :

A. Προοίμιο 1 - 11

B. Γένος 12 - 18

Γ. Γέννησις 19 – 21

Κατάληψις τῆς βασιλείας 22 – 40

Ἡ ὅλη τῶν πραγμάτων διοίκησις 41 – 50

Πόλεμος πρὸς Λακεδαιμονίους 51 – 57

Πόλεμος πρὸς βασιλέα 57 - 65

Γ'. Ανακεφαλαίωσις 66 - 69

B'. Μακαρισμός 70 - 72

A'. Ἐπίλογος 73 - 81

⁹³βλ. Κοκολάκης (1971): σσ. 10 - 11

⁹⁴βλ. Αλεξίου (2007): σ. 66

Στο εγκώμιο παρουσιάζεται ο κύκλος ζωής του ηγεμόνα της Σαλαμίνας, της Κύπρου, με πολλαπλές αναφορές στις αρετές του, σε όλους τους τομείς της ζωής του, με σκοπό να παραδειγματιστούν και να τον μιμηθούν τόσο ο υιός και διάδοχός του στην εξουσία, όσο και οι πολίτες της νήσου του.

A. Προοίμιο (§§ 1 – 11)

Οι πρώτες έντεκα παράγραφοι του εγκωμίου που εξετάζουμε αποτελούν το προοίμιο, το οποίο χωρίζεται σε τρία επιμέρους προοίμια⁹⁵. Από την πρώτη, κιόλας, γραμμή ο Ισοκράτης μας καθιστά σαφές το ποιός είναι ο αποδέκτης του εγκωμίου, δηλώνοντας το όνομα του υιού του εγκωμιαζομένου (*ὁ Νικόκλεις*), ωστόσο έμμεσα το εγκώμιο απευθύνεται σε όλους τους πολίτες της Σαλαμίνας της Κύπρου.

Στο «πρώτο προοίμιο» (§1 – 4), ο Ισοκράτης χρησιμοποιώντας το ρητορικό σχήμα *Priamel* απαριθμεί τις νεκρικές τιμές του Νικοκλή προς τον πατέρα του (*οὐ μόνον τῷ πλήθει καὶ τῷ κάλλει τῶν ἐπιφερομένων, ἀλλὰ καὶ χοροῖς καὶ μουσικῇ καὶ γυμνικοῖς ἀγῶσιν, ἔτι δὲ πρὸς τούτοις ἵππων τε καὶ τριήρων ἀμίλλαις, καὶ λείποντ' οὐδεμίαν τῶν τοιούτων ὑπερβολήν*), με τις οποίες το μόνο που επιτυγχάνεται είναι επίδειξη πλούτου (*τοῦ δὲ πλούτου σημεῖόν εἰσιν*): ενώ παράλληλα, τοποθετεί τον ρητορικό λόγο στην κορυφή με σκοπό να αναδείξει την υπεροχή του, με αποτέλεσμα να φαίνεται πως τα κατορθώματα και οι αρετές του Ευαγόρα εμπίπτουν στη σφαίρα της αθανασίας.

Ιδιαίτερη εντύπωση προκαλεί και η συσσώρευση λέξεων βαρύνουσας σημασίας, μέσα σε μόλις τέσσερις παραγράφους, για την ενίσχυση του επιχειρήματός του. Ο συνδυασμός των λέξεων: *φιλοτίμους, μεγαλοψύχους, ἀρετὴν, εὐκλεῶς, ἀθάνατον, ἀείμνηστον*, μας δίνει μία εικόνα της ιδιοσυγκρασίας του Ευαγόρα, ο οποίος θέτει συνεχώς υψηλούς στόχους, με απώτερο σκοπό το συλλογικό συμφέρον, απολαμβάνοντας μετά θάνατον την υστεροφημία και την αθανασία.

Στο «δεύτερο προοίμιο» του εγκωμίου (§5 – 7), ο Ισοκράτης ισχυρίζεται ότι όλοι οι εκπρόσωποι των ειδών (*τοὺς ἄλλους*) που υπάρχουν, οφείλουν να επαινούν τους εξαιρετους άνδρες της εποχής τους (*τοὺς ἐφ' αὐτῶν ἄνδρας ἀγαθοὺς γεγενημένους*). Αναφέρεται, εμμέσως πλην σαφώς, στους ποιητές, τους πεζογράφους, τους ρήτορες,

⁹⁵βλ. Αλεξίου (2007): σ. 109

τους φιλοσόφους, τους σοφιστές, οι οποίοι όντες προσκολλημένοι στη μυθική εποχή, εγκωμιάζαν μόνο τους αντίστοιχους ήρωες.

Όσον αφορά στο αρχαϊκό πρότυπο του *άγαθοῦ ἀνδρός*, το ενσαρκώνει, αρχικά, ο ανδρείος στο πεδίο της μάχης και κοινωνικά ανώτερος, ενώ αργότερα λαμβάνει διαστάσεις ηθικού χαρακτήρα. Στο ἐγκώμιον τοῦ Εὐαγόρα, η έννοια *άγαθός* περιλαμβάνει το σύνολο των αρετών του εγκωμιαζομένου καθ' όλη τη διάρκεια της ζωής του· απέναντι στον οίκο, την πόλη και τους φίλους του (§ 32, 47 – 50)⁹⁶.

Στη συνέχεια, ο Ισοκράτης αντιπαραθέτει τους μύθους προς την αλήθεια και μεταβαίνει από τους ισχυρισμούς για τον Τρωικό πόλεμο σε επιχειρήματα, που στηρίζονται σε γεγονότα του 4^{ου} αι. π.Χ., καθώς ο μύθος, από τη φύση του, υπογραμμίζει την αβεβαιότητα και κινεί υποψίες και αμφιβολίες στον άνθρωπο.

Προτρέπει, λοιπόν, τους νέους να δείξουν ζήλο για την αρετή, καθώς μόνο με αυτόν τον τρόπο θα ξεπεράσουν σε αξία τους μυθικούς ήρωες. Παράλληλα, γίνεται μνεία και στο συναίσθημα των ανθρώπων, (*Τούτων δ' αἴτιος ὁ φθόνος*), που δημιουργείται απέναντι στους ήδη γνωστούς σε αυτούς συμπολίτες τους, ενώ καταλαγιάζει όταν πρόκειται για μυθικά πρόσωπα, τα οποία δεν γνώρισαν (*Οὕτω γάρ τινες δυσκόλως πεφύκασιν, ὥσθ' ἥδιον ἂν εὐλογουμένων ἀκούοιεν οὐς οὐκ ἴσασιν εἰ γεγόνασιν, ἢ τούτων ὑφ' ὧν εὖ πεπονθότες αὐτοὶ τυγχάνουσιν.*). Ο Ισοκράτης θεωρώντας ανεπίτρεπτο τον παραπάνω τρόπο σκέψης, κλείνει το δεύτερο προοίμιο αντιδιαστέλλοντας *τοὺς ἐμμένοντας τοῖς καθεστῶσιν προς τοὺς ἐπανορθοῦντας καὶ τολμῶντας ἀεὶ τι κινεῖν τῶν μὴ καλῶς ἐχόντων*, στους οποίους η πόλη οφείλει την πρόοδό της, σε όλα τα επίπεδα.

Το «τρίτο» και τελευταίο, κατά σειρά, επιμέρους «προοίμιο» του προοιμίου απαρτίζεται από τις §§ 8 – 11. Ο Ισοκράτης κατάφερε να ανταπεξέλθει με πλήρη επιτυχία στην πρόκληση που του ανατέθηκε, να εγκωμιάσει ένα σύγχρονο, ιστορικό πρόσωπο σε πεζό λόγο. Έχοντας, πρώτον θεωρητικά, πλήρη επίγνωση των δυσκολιών του εγχειρήματος που είχε αναλάβει (*Οἶδα μὲν οὖν ὅτι χαλεπὸν ἐστὶν ὁ μέλλω ποιεῖν*) και δεύτερον πρακτικά, λιγότερα μέσα (*Τοῖς μὲν γὰρ ποιηταῖς πολλοὶ δέδονται κόσμοι, καὶ περὶ τούτων δηλῶσαι μὴ μόνον τοῖς τεταγμένοις ὀνόμασιν, ἀλλὰ τὰ μὲν ξένοις, τὰ δὲ καινοῖς, τὰ δὲ μεταφοραῖς, καὶ μηδὲν παραλιπεῖν, ἀλλὰ πᾶσιν τοῖς εἶδεσιν διαποικιῖλαι τὴν ποιήσιν· Πρὸς δὲ τούτοις οἱ μὲν μετὰ μέτρων καὶ ῥυθμῶν ἅπαντα ποιοῦσιν*) απ' ότι το αντίπαλον δέος, η ποίηση, με τα οποία επιτυγχάνεται ο

⁹⁶βλ. Αλεξίου (2007): σ. 117, Αλεξίου (2016): σσ. 201 - 206

εντυπωσιασμός του ακροατή, προτείνει τη δημιουργία νέου είδους λόγου και το υπερασπίζεται μέχρι τέλους (*Ὅμως δὲ καίπερ τοσοῦτον πλεονεκτοῦσης τῆς ποιήσεως, οὐκ ὀκνητέον, ἀλλ' ἀποπειρατέον τῶν λόγων ἐστίν*), αν και ὅπως αναφέρει τοῖς δὲ περὶ τοὺς λόγους οὐδὲν ἔξεστιν τῶν τοιούτων, ἀλλ' ἀποτόμως καὶ τῶν ὀνομάτων τοῖς πολιτικοῖς μόνον καὶ τῶν ἐνθυμημάτων τοῖς περὶ αὐτὰς τὰς πράξεις ἀναγκαῖόν ἐστιν χρῆσθαι.

Βάσει των παραπάνω αντιλαμβανόμαστε την αντίθεση του Ισοκράτη απέναντι στη, μονοπωλιακού χαρακτήρα, επικράτηση της ποίησης. Ακόμα δεν διστάζει να αναφέρει, ευθέως, την κατωτερότητα σπουδαίων ποιημάτων, ὕστερα ἀπὸ ἀφαίρεση του μέτρου τους (*ἦν γὰρ τις τῶν ποιημάτων τῶν εὐδοκιμούντων τὰ μὲν ὀνόματα καὶ τὰς διανοίας καταλίπη, τὸ δὲ μέτρον διαλύσῃ, φανήσεται πολὺ καταδεέστερα τῆς δόξης ἢς νῦν ἔχομεν περὶ αὐτῶν*) και χρησιμοποιώντας το ρῆμα *ψυχαγωγῶσιν*, που υποδηλώνει στη συγκεκριμένη περίπτωση ειρωνεία, αναφέρει ὅτι το αισθητικό κάλλος της ποίησης δεν συνάδει, κατ' ἀνάγκη, με ἓνα ωφέλιμο περιεχόμενο.

Αξίζει να αναφέρουμε ὅτι ο Ισοκράτης μιμούμενος τον δάσκαλό του Γοργία, υιοθέτησε ορισμένα ποιητικά μέσα στα πεζὰ δημιουργήματά του, με σκοπό, ἀφοῦ προσεγγίσει την ποίηση να την ξεπεράσει και σ' ἓνα δεῦτερο επίπεδο, ο επιδεικτικός λόγος να υπερβαίνει υφολογικά τον δικανικό⁹⁷.

B. Γένος (§§ 12 – 18)

Μετά το προοίμιο του εγκωμίου, στο οποίο κυρίαρχη θέση κατείχαν οι ἔννοιες *αθανασία* και *μετὰ θάνατον δόξα*, ἄρρηκτα συνδεδεμένες με το πρόσωπο του Ευαγόρα, και η αναφορά στο δύσκολο εγχείρημα που κλήθηκε να αναλάβει ο Ισοκράτης ἔστις ἀμέσως ἐπόμενες §§12 – 18 γίνεται μια αναδρομή στο παρελθόν και συγκεκριμένα στο γενεαλογικό δέντρο του εγκωμιαζομένου.

Η παραπάνω τακτική αποτελεί βασικό *εγκωμιαστικό τόπο* στους λόγους του Ισοκράτη, καθὼς η εὐγένεια δεν περιορίζεται σε προσωπικό επίπεδο, ἀλλὰ εκτείνεται ως συνολικός ἔπαινος στην πόλη - κράτος⁹⁸. Επιπλέον, αντιληπτή γίνεται και η υποβόσκουσα σύγκριση του Ευαγόρα με τους προγόνους του Αιακίδες, με σκοπό την

⁹⁷βλ. Αλεξίου (2007): σσ. 128 - 129

⁹⁸βλ. Αλεξίου (2007): σ. 131

προσωπική του ανάδειξη (*ὄτι καλλίστων αὐτῷ καὶ μεγίστων παραδειγμάτων καταλειφθέντων οὐδὲν καταδεέστερον αὐτὸν ἐκείνων παρέσχεν*).

Στις §§14 - 15 ο Ισοκράτης καταπιάνεται με τη σκιαγράφιση του Αιακού. Η ευσέβεια και η θεϊκή του συγγένεια συνέβαλαν, ώστε να λυτρωθούν οι Έλληνες από τις δυστυχίες, όταν ξέσπασε ξηρασία και πολλοί άνθρωποι έχασαν τη ζωή τους. Αργότερα, αφού είχαν διαφύγει τον κίνδυνο, ως ένδειξη ευγνωμοσύνης ίδρυσαν κοινό ιερό των Ελλήνων στην Αίγινα, στο σημείο που είχε προσευχηθεί ο σωτήρας τους (*ἱερὸν ἐν Αἰγίνῃ κατεστήσαντο κοινὸν τῶν Ἑλλήνων, οὐπὲρ ἐκεῖνος ἐποίησατο τὴν εὐχὴν*). Έτσι, η δόξα τον ακολουθούσε τόσο στον Επάνω Κόσμο, όσο και στον Κάτω, κατέχοντας τιμητική θέση δίπλα στον Πλούτωνα και την Κόρη.

Στη συνέχεια, τη σκυτάλη παίρνουν, ο ανδρείος Τελαμών, που εκστράτευσε μαζί με τον Ηρακλή, εναντίον του Λαομέδοντα, επειδή ο τελευταίος τον εξαπάτησε ως προς την ανταμοιβή με τα αθάνατα ἀλογά του, που του είχε υποσχεθεί, αν έσωζε την κόρη του Ησιόνη από το θαλάσσιο τέρας (Ιλ. Ε) και ο Πηλέας, που σημείωσε πολλές φορές επιτυχία στο πεδίο της μάχης, είτε εναντίον των Κενταύρων, είτε (πολλούς άλλους κινδύνους) στην αργοναυτική εκστρατεία, την Τρωική εκστρατεία του Ηρακλή, το κυνήγι του καλυδωνίου κάπρου και τον πόλεμο εναντίον των Αμαζόνων⁹⁹. Αν και θνητός παντρεύτηκε τη θεά Θέτιδα, με την οποία απέκτησαν τον πιο άξιο πολεμιστή, τον Αχιλλέα (*ἐν τούτοις τοῖς κινδύνοις Ἀχιλλεὺς μὲν ἀπάντων διήνεγκεν*). Ξακουστοί για την ανδρεία και το θάρρος τους στο πεδίο της μάχης ήταν και οι υιοί του Τελαμόνα, Αίας και Τεύκρος (*οἱ μέγιστον καὶ σαφέστατον ἔλεγχον ἔδωσαν τῆς αὐτῶν ἀρετῆς· οὐ γὰρ ἐν ταῖς αὐτῶν πόλεσιν μόνον ἐπρώτευσαν, οὐδ' ἐν τοῖς τόποις ἐν οἷς κατώκουν, ἀλλὰ στρατείας τοῖς Ἑλλήσιν ἐπὶ τοὺς βαρβάρους γενομένης*).

Εκτός των άλλων, ο Τεύκρος, αφού πήγε στην Κύπρο, ίδρυσε την πόλη Σαλαμίνα, όνομα που παραπέμπει στην παλιά του πατρίδα, αφήνοντας απογόνους τη βασιλική γενιά που τώρα κυβερνά.

Ολοκληρώνοντας την περιγραφή του δεύτερου μέρους του εγκωμίου, αξίζει να σταθούμε σε κάποια σημεία που χρήζουν ανάλυσης. Πρώτον, οι αναφορές του Ισοκράτη στον Ηρακλή¹⁰⁰ και τις εκστρατείες των Ελλήνων εναντίον των βαρβάρων στο σύνολό τους (π.χ. Τροία), αποτελούν υπαινιγμούς του ρήτορα για την αναγκαιότητα ύπαρξης ενός ικανού ηγέτη, που θα καταφέρει να ενώσει τους

⁹⁹βλ. Αλεξίου (2007): σ. 136

¹⁰⁰βλ. Papillon(2007): σ. 68

Έλληνες, ώστε να αντιμετωπίσουν αποτελεσματικά τους χρόνιους εχθρούς τους, τους Πέρσες.

Δεύτερον, παρατηρείται ο Ισοκράτης να παρουσιάζει εξωραϊσμένα τα γεγονότα και τις καταστάσεις, αποσιωπώντας, για παράδειγμα, την άμεση αναφορά της «βαρβαρικής» καταγωγής του Τεύκρου από τη μητέρα του Ησιόνη¹⁰¹ και τον λόγο που ο Τεύκρος βρέθηκε στην Κύπρο (επί της ουσίας, ο Τεύκρος εξορίστηκε στην Κύπρο από τον Τελαμώνα, επειδή δεν εκδικήθηκε τον θάνατο του ετεροθαλούς αδερφού του Αίαντα).

Στο συγκεκριμένο σημείο, δεν χρειάζεται να χαρακτηρίσουμε μεροληπτική τη στάση του ρήτορα, απλά συμβαδίζει με τις επιταγές του είδους που υπηρετεί. Στους επιδεικτικούς λόγους επικρατούν οι έννοιες: *αθανασία, ανδρεία, δικαιοσύνη, σωφροσύνη*, δεν υπάρχει χώρος για λέξεις που φέρουν αρνητικό πρόσημο στο περιεχόμενο.

Γ. Γέννησις (§§ 19 – 21)

Αφού έγινε εκτενής αναφορά στους προγόνους του Ευαγόρα και στον τρόπο με τον οποίο ιδρύθηκε η Σαλαμίνα, ο Ισοκράτης συνεχίζει με τη γέννηση του εγκωμιαζομένου και τις συνθήκες που επικρατούσαν τότε.

Αρχικά, όπως αναφέρει, τη βασιλεία κατείχαν οι απόγονοι του Τεύκρου· αργότερα, όμως, κατέφθασε άνδρας εξόριστος από τη Φοινίκη, ο οποίος κέρδισε την εμπιστοσύνη του τότε βασιλιά, απέκτησε μεγάλη εξουσία, μέχρι που έγινε ο ίδιος βασιλιάς. Ο Ισοκράτης τον χαρακτηρίζει φαύλο, πλεονέκτη, συμφεροντολόγο ηγεμόνα (*δεινός δὲ πρὸς τὸ πλεονεκτῆσαι*), που δε δίστασε να προχωρήσει στον εκβαρβαρισμό της πόλης και την υποδούλωση του νησιού στον Πέρση βασιλιά (*πόλιν ἐξεβαρβάρωσεν καὶ τὴν νῆσον ὅλην βασιλεῖ τῷ μεγάλῳ κατεδούλωσεν*). Κάτι τέτοιο σήμαινε όχι μόνο τη σωματική, αλλά και την πνευματική υποδούλωση των νησιωτών, δεδομένου ότι οι βάρβαροι δεν φημίζονταν για την πνευματική τους ανωτερότητα· θέμα χρόνου, επομένως, θα ήταν και η διακοπή κάθε είδους επικοινωνία των υπόδουλων με τη μητροπολιτική Ελλάδα.

¹⁰¹βλ. Αλεξίου (2007): σ. 138

Εκείνη την περίοδο, λοιπόν, γεννήθηκε ο Ευαγόρας. Ο ρήτορας με δήλωσή του, επιθυμεί να παραλείψει¹⁰² (*αίροῦμαι παραλιπεῖν*) τυχόν φήμες, μαντείες και όνειρα σχετικά με την υπεράνθρωπη γέννησή του (*περὶ οὗ τὰς μὲν φήμας καὶ τὰς μαντείας καὶ τὰς ὄψεις τὰς ἐν τοῖς ὕπνοις γενομένας, ἐξ ὧν μειζρόνως ἂν φανεῖη γεγονῶς ἢ κατ' ἄνθρωπον*), αν και κάποια από αυτά ενδέχεται να μην είναι ψευδή, ωστόσο δεν προσθέτουν κύρος στο λόγο του.

Κλείνοντας το συγκεκριμένο υποκεφάλαιο, αναφέρουμε ότι η τοποθέτηση του σφετεριστή Φοίνικα μέσα στο εγκώμιο, λειτουργεί θετικά, εκτοξεύοντας την υπεροχή του χαρακτήρα του Ευαγόρα στα ύψη.

Κατάληψις τῆς βασιλείας (§§ 22 – 40)

Κεντρικό θέμα των §§22 – 40 αποτελεί ο τρόπος με τον οποίο ο Ευαγόρας αναδείχθηκε βασιλιάς της Σαλαμίνας.

Σύμφωνα με τον Ισοκράτη, ο Ευαγόρας συγκέντρωνε στο πρόσωπο του όλες τις αρετές που οφείλει να έχει κάθε μονάρχης, για να θεωρείται ιδανικός¹⁰³. Ήδη από την παιδική του ηλικία, αλλά και στην ενήλικη ζωή του τον διέκριναν τα εξής χαρακτηριστικά:

κάλλος καὶ ῥώμην καὶ σωφροσύνην. Ἄνδρὶ δὲ γενομένῳ ταῦτά τε πάντα συνηξήθη καὶ πρὸς τούτοις ἀνδρεία προσεγένετο καὶ σοφία καὶ δικαιοσύνη, καὶ ταῦτ' οὐ μέσῳ οὐδ' ὥσπερ ἑτέροις τισὶν, ἀλλ' ἕκαστον αὐτῶν εἰς ὑπερβολήν· ὥσθ' ὅποτε μὲν αὐτὸν ὀρῶεν οἱ τότε βασιλεύοντες, ἐκπλήττεσθαι καὶ φοβεῖσθαι περὶ τῆς ἀρχῆς, ἡγουμένους οὐχ οἷόν τ' εἶναι τὸν τοιοῦτον τὴν φύσιν ἐν ἰδιώτου μέρει διαγαγεῖν, ὅποτε δ' εἰς τοὺς τρόπους ἀποβλέψειαν, οὕτω σφόδρα πιστεύειν ὥστ' εἰ καὶ τις ἄλλος τολμῶη περὶ αὐτοὺς ἐξαμαρτάνειν, νομίζειν Εὐαγόραν αὐτοῖς ἔσεσθαι βοηθόν.

Αν και οι τότε βασιλιάδες, αρχικά, τον φοβούνταν, αργότερα συνειδητοποιώντας τη σπουδαιότητα του χαρακτήρα του, του έδειξαν εμπιστοσύνη, έχοντας στο πίσω μέρος του μυαλού τους ότι κάποια μέρα θα ανέλθει στο θρόνο· όπως και έγινε, με τρόπο, φυσικά, που άρμοζε στο χαρακτήρα, τις αρχές και τις ηθικές του αξίες: *ἀλλὰ τοσαύτην*

¹⁰² *παράλειψις* (*praeteritio*): ο ρήτορας θίγει τα βασικά σημεία, παραλείπει την εκτενέστερη αναφορά σε ένα θέμα και διευκολύνει τη μετάβασή του σε άλλο.

¹⁰³ Αναφορικά με τις απόψεις του Ισοκράτη περί μοναρχίας και τον συσχετισμό αυτής με την προάσπιση της δημοκρατίας και την αυτονομία της πόλης βλ. Mathieu (1995): σσ. 156, 204 - 211

ὁ δαίμων ἔσχεν αὐτοῦ πρόνοιαν, ὅπως καλῶς λήψεται τὴν βασιλείαν, ὁσίως καὶ δικαίως λαβεῖν τὴν ἀρχὴν, Εὐαγόρα διεφύλαξεν.

Αυτό που ενδιέφερε, κυρίως, τον Ευαγόρα ήταν η πρακτική ευσέβεια και δικαιοσύνη, απέναντι στους θεούς και τους ανθρώπους, αντίστοιχα. Αυτό αποδείχθηκε από την ανταπόκριση κάποιων ανδρών να τον βοηθήσουν να επιστρέψει από την εξορία (*περὶ πενήκοντα, μετὰ τούτων παρεσκευάζετο ποιεῖσθαι τὴν κάθοδον*).

Αν και ὅλοι ἤξεραν ὅτι ἐπρόκειτο γιὰ ἓνα δύσκολο ἐγχεῖρημα καὶ πολλοὶ κίνδυνοι καιροφυλακτούσαν, κανεὶς δὲν λιποψύχησε· ἡ «ἀδικαιολόγητη» καὶ «υπερβολικὴ» αυτοπεποίθησή του λειτουργοῦσε ἀνασταλτικὰ στο φόβο ὅλων (*οὗτ' ἐκεῖνος ἠθύμησεν οὔτε τῶν παρακληθέντων οὐδεὶς ἀποστῆναι τῶν κινδύνων ἠξίωσεν, ἀλλ' οἱ μὲν ὥσπερ θεῶ συνακολουθοῦντες ἅπαντες ἐνέμειναν τοῖς ὁμολογημένοις, ὁ δ' ὥσπερ ἡ στρατόπεδον ἔχων κρεῖττον τῶν ἀντιπάλων ἢ προειδῶς τὸ συμβησόμενον οὕτω διέκειτο τὴν γνώμην*).

Μετά την απόβαση στο νησί, δὲν ἔκρινε σκόπιμο νὰ καταλάβει ἓνα οχυρὸ μέρος, ὥστε νὰ εξασφαλίσαι τὴ σωτηρία του, ἀλλὰ ἐπιτέθηκε στο παλάτι (*προσέβαλλεν πρὸς τὸ βασιλεῖον*), ἔχοντας στο πλάι του λίγους, μόνο, συντρόφους, καὶ πολλοὺς ἐχθροὺς ἀπέναντί του. Οἱ πολῖτες, ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, ἐμείναν ἀπραγοὶ θεατῆς τῶν γεγονότων, *δεδιότες γὰρ τοῦ μὲν τὴν ἀρχὴν, τοῦ δὲ τὴν ἀρετὴν ἡσυχίαν εἶχον*.

Γι' ἀκόμη μία φορὰ, ὁ ρήτορας θεωρεῖ πὼς δὲν χρειάζεται νὰ μακρηγορήσει (§ 31 *παράλειψις (praeteritio)* τόπος στὴν ἐπιδεικτικὴ ρητορεία), ἀναφέροντας γεγονότα ἤδη γνωστὰ σε ὅλους, γιὰ λόγους κυρίως διατήρησης τοῦ μέτρου. Ἐτσι, φτάνει κατευθείαν στο ἀποτέλεσμα, τὴ θριαμβευτικὴ κατάληψη τοῦ ἀνακτόρου ἀπὸ τὸν Ευαγόρα· μέσω τῆς ὁποίας ἐπιτεύχθηκε τὸ τετράπτυχο: ἐκδίκηση ἐχθρῶν, βοήθεια σε φίλους, ἐπαναφορὰ πατρογονικῶν τιμῶν καὶ ἀνακήρυξη τοῦ ἰδίου σε βασιλιά τῆς πόλης (*καὶ τοὺς τ' ἐχθροὺς ἐτιμωρήσατο καὶ τοῖς φίλοις ἐβοήθησεν, ἔτι δὲ τῷ γένει τὰς τιμὰς τὰς πατρίους ἐκομίσατο, καὶ τύραννον αὐτὸν τῆς πόλεως κατέστησεν*.) Ὅσον ἀφορὰ στὴ λέξη τύραννος καὶ τὰ παράγωγά της, ἀν καὶ σε ἄλλα ἔργα τοῦ Ἰσοκράτη φέρουν ἀρνητικὸ πρόσημο, στους Κυπριακοὺς λόγους φέρουν θετικὸ. Στὸν Ευαγόρα, συγκεκριμένα, τύραννος εἶναι συνώνυμο τοῦ μονάρχῃ ἢ βασιλέως, χωρὶς τους ἀρνητικοὺς συνειρμούς μιᾶς αυταρχικῆς ἐξουσίας¹⁰⁴.

Ὁ Ἰσοκράτης θεωρεῖ ὅτι ἀκόμα κι ἀν σταματήσει σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο τὴν παράθεση στοιχείων, *ῥάδιον ἐκ τούτων εἶναι γινῶναι τὴν τ' ἀρετὴν τὴν Εὐαγόρου καὶ τὸ μέγεθος*

¹⁰⁴βλ. Αλεξίου (2007): σ. 154, Αλεξίου (2016): σσ. 206 - 209

τῶν πεπραγμένων. Ἐτσι, συνεχίζει, και μέσω μιας μακροσκελούς (§ 34 – 39) σύγκρισης του με *τοὺς εὐδοκιμωτάτους*, επιδιώκει να υπερτονίσει τις σωματικές και πνευματικές ικανότητες του Ευαγόρα και την τιμητική του διάκριση μέσα στο κοινωνικό σύνολο¹⁰⁵, Η σύγκριση αυτή είναι βαθμιδωτή, με αναφορά: α) σε κληρονομικούς βασιλείς (§ 35), β) σε μυθικά πρόσωπα (§ 36) και γ) σε ιστορικά πρόσωπα, με προεξέχοντα τον Κύρο (§ 37). Η συρρίκνωση της συγκρίσεως σε ένα πρόσωπο αποβλέπει στην επιλεκτική αντιπαραβολή με τον καλύτερο και εξυπηρετεί την *αὔξησιν*¹⁰⁶.

Επομένως, στο συμπέρασμα που καταλήγει ο Ισοκράτης, έχοντας παραθέσει όλα τα στοιχεία που είχε στη διάθεσή του και για την πορεία των δύο ανδρών, είναι ότι *οὐδείς οὔτε θνητὸς οὔθ' ἡμίθεος οὔτ' ἀθάνατος εὐρεθήσεται κάλλιον οὐδὲ λαμπρότερον οὐδ' εὐσεβέστερον λαβὼν ἐκείνου τὴν βασιλείαν*, τοποθετώντας τον Ευαγόρα σχεδόν σε ίση βαθμίδα με τους θεούς.

Το συγκεκριμένο υποκεφάλαιο κλείνει (§ 40) α) με τον έπαινο της τυραννίδας (:βασιλείας) ως *κάλλιστον τῶν ὄντων*. Θα μπορούσε κάποιος να το συσχετίσει με την πλατωνική ιδέα του *ἀγαθοῦ*, ωστόσο ο Ισοκράτης δεν αναφέρεται στην αφηρημένη έννοια, αλλά στην πολιτική εξουσία και τον τρόπο απόκτησής της από τον Ευαγόρα¹⁰⁷ και β) με την ερώτηση για το ποιός απ' όλους όσοι συνδέονται με την εξύμνηση ατομικών επιτευγμάτων *τίς ἂν ῥήτωρ ἢ ποιητὴς ἢ λόγων εὐρετὴς ἀξίως τῶν πεπραγμένων ἐπαινέσειεν*;

¹⁰⁵βλ. Fortenbaugh (2007): σσ. 112 - 116

¹⁰⁶βλ. Αλεξίου (2007): σ. 160

¹⁰⁷βλ. Αλεξίου (2007): σ. 166

Ἡ ὅλη τῶν πραγμάτων διοίκησις (§§41 – 50)

Στις §§41 – 50 απαριθμούνται τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα του υμνουμένου, που συνέβαλαν στη θεάρεστη και φιλόανθρωπη διοίκηση της Σαλαμίνας.

Ἡ καλλιέργεια των ἐμφυτων ἀρετῶν του, το ενδιαφέρον του για τη Σαλαμίνα και τους πολίτες της, ἡ προσήλωσή του στους νόμους, το αἶσθημα δικαιοσύνης και ο ἀνεπηρέαστος χαρακτήρας του (*οὐ γὰρ ἐξ ὧν ἑτέρων ἤκουεν οὐτ' ἐκόλαζεν οὐτ' ἐτίμα τοὺς πολίτας, ἀλλ' ἐξ ὧν αὐτὸς συνήδει τὰς κρίσεις ἐποιεῖτο περὶ αὐτῶν*), ἔδωσαν στον Εὐαγόρα τὴν ευκαιρία να γίνει γνωστός σε ὅλα τα μῆκη και πλάτη της γῆς, σε σημεῖο ὥστε τοὺς εἰσαφικνουμένους μὴ μᾶλλον Εὐαγόραν τῆς ἀρχῆς ζηλοῦν ἢ τοὺς ἄλλους τῆς ὑπ' ἐκείνου βασιλείας. Ἐνέπνεε το σεβασμὸ με τὴ συνολικὴ συγκρότηση τῆς ζωῆς του, τηρώντας τὶς συμφωνίες του και στα λόγια και στα ἔργα (*ἀλλ' ὁμοίως τὰς ἐν τοῖς ἔργοις ὁμολογίας ὥσπερ τὰς ἐν τοῖς λόγοις διαφυλάττων*), ὄντας σε θέση να ἀντιμετωπίσει οποιαδήποτε δυσκολία ἐμφανιζόταν, οποιαδήποτε ὥρα και στιγμή τῆς ἡμέρας (*Ἐν τοιαύταις δ' ἐπιμελείαις αὐτὸν καταστήσας οὐδὲ περὶ τῶν κατὰ τὴν ἡμέραν ἐκάστην προσπιπτόντων οὐδὲ περὶ ἐν πεπλανημένως εἶχεν*), χάρη στη θεϊκὴ εὐνοία, ἀφοῦ το συμφέρον των πολιτῶν ἀποτελοῦσε πάντα προτεραιότητα του (*θεοφιλῶς και φιλανθρώπως*). Ἄλλο βασικὸ χαρακτηριστικὸ που ἔκανε τοὺς ἀρχομένους του να τον θαυμάζουν ἦταν ἡ αυτοσυγκράτηση και ἡ κυριαρχία του στις ἡδονές.

Ἐπιπλέον, ο Ἰσοκράτης ἀναφέρεται στην ἐνασχόληση του Εὐαγόρα με ὅλα τα ἀξιώματα τῆς πόλης *ὄλως οὐδὲν παραλείπων ὧν προσεῖναι δεῖ τοῖς βασιλεῦσιν, ἀλλ' ἐξ ἐκάστης τῆς πολιτείας ἐξειλεγμένους τὸ βέλτιστον, και δημοτικὸς μὲν ὧν τῆ τοῦ πλήθους θεραπεία, πολιτικὸς δὲ τῆ τῆς πόλεως ὄλης διοικήσει, στρατηγικὸς δὲ τῆ πρὸς τοὺς κινδύνους εὐβουλία, μεγαλόφρων δὲ τῶ πᾶσι τούτοις διαφέρειν. Καὶ ταῦθ' ὅτι προσῆν Εὐαγόρα, και πλείω τούτων, ἐξ αὐτῶν τῶν ἔργων ῥάδιον καταμαθεῖν.* Ἀποκορύφωμα ὅλων ἀποτελεῖ ἡ ἐντυπωσιακὴ πρόοδος που σημεῖωσε ἡ πόλη, σε οικονομικὸ και πολιτισμικὸ ἐπίπεδο, ἀμέσως μόλις ἀνέβηκε στην ἐξουσία ο Εὐαγόρας. Ἐνῶ προηγουμένως, *πρὶν μὲν γε λαβεῖν Εὐαγόραν τὴν ἀρχὴν οὕτως ἀπροσοίστως και χαλεπῶς εἶχον ὥστε και τῶν ἀρχόντων τούτους ἐνόμιζον εἶναι βελτίστους οἵτινες ὠμότατα πρὸς τοὺς Ἕλληνας διακείμενοι τυγχάνοιεν*, τώρα οὐ σχέσεις με τὴν Ελλάδα ἀποκαταστάθηκαν πλήρως, με πολιτισμικὴ ἀλληλεπίδραση (*περὶ τὴν μουσικὴν και τῶν περὶ τὴν ἄλλην παιδείουσιν: πνευματικὴ καλλιέργεια, μουσικὴ, λογοτεχνία κ.ά.*), σύναψη γάμων μεταξύ Ἑλλήνων και Κυπρίων (*παιδοποιεῖσθαι δὲ τοὺς πλείστους αὐτῶν γυναῖκας λαμβάνοντας παρ' ἡμῶν*). Σ' αὐτὸ το

σημείο αξίζει να σημειώσουμε ότι η εξύμνηση της πολιτισμικής ανάπτυξης της Κύπρου έχει ως πρότυπο την εξύμνηση της Αθήνας και αυτό παραπέμπει στο όραμα του Ισοκράτη, την Πανελλήνια Ιδέα.

Στην §48 παρατηρείται ο τόπος του *ἀξίως εἰπεῖν*, σύμφωνα με τον οποίο το περιεχόμενο ενός λόγου πρέπει να αντιστοιχεί στο μέγεθος των πεπραγμένων¹⁰⁸. Στον συγκεκριμένο έπαινο, ο Ισοκράτης λέει χαρακτηριστικά: *Ὡστ' οὐ δέδοικα μὴ φανῶ μείζω λέγων τῶν ἐκείνῳ προσόντων, ἀλλὰ μὴ πολὺ λίαν ἀπολειφθῶ τῶν πεπραγμένων αὐτῷ*. Ο φόβος του, επομένως, λειτουργεί ως αυξητικός τόπος και αποβλέπει στην εύνοια των ακροατών.

Συμπερασματικά, την ελληνική επίδραση και τη συμβολή του Ευαγόρα στην οικονομική και πολιτισμική ανάπτυξη της Κύπρου πιστοποιούν αρχαιολογικά ευρήματα. Την εποχή του Ευαγόρα εμφανίζεται σε νομίσματα, για πρώτη φορά, το ιωνικό αλφάβητο, παράλληλα προς το συλλαβικό, όπως και επιγραφή από τη Σαλαμίνα της Κύπρου, γραμμένη σε ελληνικό και συλλαβικό αλφάβητο¹⁰⁹.

Πόλεμος πρὸς Λακεδαιμονίους (§§ 51 – 57) (...καὶ τοῦ μεγέθους τῆς εὐεργεσίας καὶ τῆς φιλίας τῆς πρὸς ἀλλήλους)

Ο Ισοκράτης συνεχίζει να πλέκει το εγκώμιο του βασιλιά της Σαλαμίνας και αυτή τη φορά επικαλείται τον στρατηγὸ Κόνωνα, ως τη μεγαλύτερη απόδειξη του χαρακτήρα και ιδίως της ευσέβειας που τον διέκρινε (*Μέγιστον δὲ τεκμήριον καὶ τοῦ τρόπου καὶ τῆς ὀσιότητος τῆς ἐκείνου*). Ο Κόνων, λοιπόν, μετά την καταστροφή των Αθηναίων στους Αιγὸς ποταμούς (405 π.Χ.), προτίμησε να πάει στην Κύπρο, κοντά στον Ευαγόρα για λόγους συμπαράστασης και ασφάλειας (*νομίσας καὶ τῷ σώματι βεβαιωτάτην εἶναι τὴν παρ' ἐκείνῳ καταφυγὴν καὶ τῇ πόλει τάχιστ' ἂν αὐτὸν γενέσθαι βοηθόν*). Ο Αθηναῖος στρατηγός, επιπροσθέτως, ενσάρκωνε το ιδανικό της καλοκαγαθίας, ήταν γνωστός για την κοινωνική του προσφορά και τις επιτυχίες που σημείωνε στο χώρο που εκινείτο, ήταν πατέρας του Τιμοθέου, του μαθητή του Ισοκράτη, με αποτέλεσμα να αναπτυχθεῖ μεταξύ των δύο ανδρῶν μία στενή φιλία.

¹⁰⁸βλ. Αλεξίου (2007): σ. 178

¹⁰⁹βλ. Αλεξίου (2007): σ. 181, Mathieu (1995): σ. 75

Η Αθήνα, επίσης, αποτελούσε κοινό τους ενδιαφέρον (*Ὅρῶντες γὰρ αὐτὴν ὑπὸ Λακεδαιμονίοις οὕσαν καὶ μεγάλη μεταβολῆ κεχρημένην λυπηρῶς καὶ βαρέως ἔφερον, ἀμφοτέροι προσήκοντα ποιοῦντες· τῷ μὲν γὰρ ἦν φύσει πατρίς, τὸν δὲ διὰ πολλὰς καὶ μεγάλας εὐεργεσίας νόμῳ πολίτην ἐπεποίητο*). Ἔτσι, αποφασίζουν να συμβουλευσουν τους στρατηγούς του Πέρση βασιλιά, Φαρνάβαζο και Τισσαφέρνη, να μην πολεμήσουν εναντίον των Λακεδαιμονίων στην ξηρά, αλλά στη θάλασσα. Μ' αυτόν τον τρόπο κατόρθωσαν τα ακόλουθα: *Λακεδαιμόνιοι μὲν κατεναυμαχήθησαν καὶ τῆς ἀρχῆς ἀπεστερήθησαν, οἱ δ' Ἕλληνες ἠλευθερώθησαν, ἡ δὲ πόλις ἡμῶν τῆς τε παλαιᾶς δόξης μέρος τι πάλιν ἀνέλαβεν καὶ τῶν συμμάχων ἡγεμῶν κατέστη* και όλα αυτά, πάντα, στα πλαίσια του οράματος του Ισοκράτη.

Οι ευεργεσίες του Αθηναίου στρατηγού και του επίτιμου Αθηναίου πολίτη αναγνωρίστηκαν και ως ελάχιστος φόρος τιμής στήθηκαν ανδριάντες τους δίπλα στο άγαλμα του Ελευθερίου Διός.

Κλείνοντας τη συγκεκριμένη υποενότητα, επισημαίνουμε ότι ο Κόνων κατέχει τιμητική θέση στο εγκώμιο και η παρουσία του εξυπηρετεί τους ρητορικούς σκοπούς του λόγου. Από τη μία, η *παράλειψις (praeteritio)* εξυπηρετεί την *αὔξησιν*, καθώς συρρικνώνει το οπτικό πεδίο στο καλύτερο δυνατό παράδειγμα *τοὺς μὲν ἄλλους ὀνομαστὶ διελθεῖν πολὺ ἂν ἔργον εἴη, Κόνωνα δὲ* και από την άλλη η συνειδητή επιλογή του Ευαγόρα από τον Κόνωνα αποτελεί *τόπον ἐκ κρίσεως* και εξυπηρετεί, επίσης, την *αὔξησιν*¹¹⁰.

¹¹⁰βλ. Αλεξίου (2007): σσ. 183 - 184

Πόλεμος πρὸς βασιλέα (§§ 57 [...Βασιλεὺς δ' οὐ τὴν αὐτὴν γνώμην ἔσχεν περὶ αὐτῶν...]- 65)

Ἡ περιγραφή του πολέμου του Ευαγόρα ἐναντίον του Ἀρταξέρξη του Μνήμονα βρίθεται ρητορικῶν τεχνικῶν ἀξήσεως καὶ συγκρίσεως, καὶ ομοιάζει ὡς πρὸς τὸ περιεχόμενο με τὶς §§ 22 – 32, που ἀφοροῦσαν στὴν κατάληψη τῆς ἐξουσίας ἀπὸ τὸν ἐγκωμιαζόμενο.

Πιο ἀναλυτικά, ὁ Πέρσης βασιλιάς ἀρχισε νὰ φοβάται τὸν Ευαγόρα καὶ τὸν Κύρο, *μείζω δὲ καὶ χαλεπότερον ἐκεῖνον ἀνταγωνιστὴν νομίσας ἢ Κῦρον τὸν περὶ τῆς βασιλείας ἀμφισβητήσαντα*. Ἐτσι, ἐπιχείρησε νὰ ἐπιτεθεῖ ἐναντίον του ἀπὸ φόβο γιὰ τὸ μέλλον, δαπανώντας πάνω ἀπὸ δεκαπέντε χιλιάδες τάλαντα, γιὰτὶ γνώριζε πολὺ καλὰ ὅτι πολλοὺς καὶ τῶν Ἑλλήνων καὶ τῶν βαρβάρων ἐκ ταπεινῶν καὶ φαύλων πραγμάτων μεγάλας δυναστείας κατεργασαμένους, ἠσθάνετο δὲ τὴν Εὐαγόρου μεγαλοψυχίαν καὶ τὰς ἐπιδόσεις αὐτῶ καὶ τῆς δόξης καὶ τῶν πραγμάτων οὐ κατὰ μικρὸν γιγνομένας, ἀλλὰ καὶ τὴν φύσιν ἀνυπέρβλητον ἔχοντα καὶ τὴν τύχην αὐτῶ συναγωνιζομένην. Ἐτσι κι ἐγίνε! Ὁ Ευαγόρας χάριε στὴν ἀποφασιστικότητα, τὴν ἀνδρεία, τὴ συμπαράστασι τῆς τύχης καὶ με λιγότερες στρατιωτικὲς δυνάμεις στὴ διάθεσή του, ἀπ' ὅτι ὁ ἀντίπαλος, κατάφερε νὰ τὸν κατατροπώσει καὶ νὰ τὸν ἐξαναγκάσει νὰ συνάψει εἰρήνη με τοὺς δικούς του ὅρους (*Ὁ δὲ πάντων δεινότατον· τὴν γὰρ πόλιν, ἣν Εὐαγόρας ἐτέρου τυραννοῦντος μετὰ πεντήκοντ' ἀνδρῶν εἶλεν, ταύτην βασιλεὺς ὁ μέγας τοσαύτην δύναμιν ἔχων οὐχ οἷός τ' ἐγένετο χειρώσασθαι*).

Ὁ Ἰσοκράτης φαίνεται νὰ υπερβάλλει σε ἀρκετὰ σημεῖα τοῦ ἐπαίνου καὶ νὰ ἀποσιωπᾷ λανθασμένες κινήσεις ἢ ἥττες τοῦ Ευαγόρα, θέλοντας νὰ ἐνισχύσει τὴν ἠθικὴ διάστασι τῶν ἐνεργειῶν του ἀπέναντι στὴν ἀδίκη κήρυξι τοῦ πολέμου ἀπὸ τοὺς Πέρσης. Ἐπιπλέον, ἡ σύγκρισή του με τοὺς ἥρωες τῆς Τροίας καὶ οἱ συνθήκες κάτω ἀπὸ τὶς ὁποῖες πολέμησε ὁ καθένας τους, τὸν κατατάσσουν στὴν πρώτη θέση τοῦ βάρου (*Οἱ μὲν γὰρ μεθ' ἀπάσης τῆς Ἑλλάδος Τροίαν μόνην εἶλον, ὁ δὲ μίαν πόλιν ἔχων πρὸς ἅπασαν τὴν Ἀσίαν ἐπολέμησεν· ὥστ' εἰ τοσοῦτοι τὸ πλῆθος ἐγκωμιάζειν αὐτὸν ἐβουλήθησαν ὅσοιπερ ἐκείνους, πολὺ ἂν μείζω καὶ τὴν δόξαν αὐτῶν ἔλαβεν*), ἐνῶ, παράλληλα, ἐπιτυγχάνεται καὶ ἡ σύνδεσι τοῦ κυρίως ἐγκωμίου με τὸ προοίμιο.

Γ'. Ανακεφαλαίωση (§§66 – 69)

Η ανακεφαλαίωση συνιστά το πρώτο μέρος του epilόγου του κυρίως εγκωμίου. Πρόκειται για μία σύντομη υπενθύμιση των όσων έχουν, μέχρι στιγμής, ειπωθεί (ἐξ ἀναμνήσεως), με σκοπό να ενισχυθεί η *αὔξησις* του εγκωμιαζομένου.

Ο Ισοκράτης ξεκινάει το τρίτο μέρος του εγκωμίου λέγοντας: *τίνα γὰρ εὐρήσομεν τῶν τότε γενομένων, εἰ τοὺς μύθους ἀφέντες τὴν ἀλήθειαν σκοποῖμεν*, τακτική προσκείμενη στο Θουκυδίδη. Μία τέτοια αναφορά δεν θα έπρεπε να μας προβληματίσει, αφού ο προαναφερόμενος ήταν αμιγῶς ιστορικός συγγραφέας, ενώ ο Ισοκράτης, ως ρήτορας βλέποντας από μία άλλη οπτική τα γεγονότα που συντελούνται στην εποχή του, εννοεί τη μετατροπή των επιτευγμάτων των ηρώων του παρελθόντος σε συγκρίσιμα μεγέθη, ώστε να αναδειχθούν οι εξαιρετικές πράξεις σύγχρονων προσωπικοτήτων μέσω του ρητορικού εγκωμίου¹¹¹.

Εν συνεχεία, αναφέρει επιγραμματικά τα κατορθώματα του Ευαγόρα, όχι, όμως, με ιστορική ακρίβεια, και η *αὔξησις* κορυφώνεται με τη νίκη του εναντίον των Λακεδαιμονίων, λόγω της πανελλαδικής της εμβέλειας.

Β'. Μακαρισμός (§§70 – 72)

Στο δεύτερο μέρος του epilόγου του κυρίως εγκωμίου πραγματοποιείται μία επισκόπηση της ενάρετης και ευτυχισμένης ζωής του Ευαγόρα (*οὐ μόνον θαυμαστότατος, ἀλλὰ καὶ μακαριστότατος ἐξ ἀρχῆς ὧν διετέλεσεν*), μέσω της οποίας κέρδισε την αθανασία¹¹².

Σε αντίθεση με τους πιο ονομαστούς ημίθεους, όπως ο Ηρακλής και ο Θησέας, που βυθίστηκαν στις μεγαλύτερες συμφορές, ο Ευαγόρας απελάμβανε τη θεϊκή εὐνοια, χάρη στους προγόνους του, είχε σωματικά χαρίσματα (κάλλος, ρώμη) και διανοητικές ικανότητες (ανδρεία, σοφία, δικαιοσύνη), *κάλλιστα δὲ κτησάμενος τὴν βασιλείαν ἐν ταύτῃ τὸν βίον διετέλεσεν, ἀπέκτησε ἐξαιρετικά καὶ πολλά παιδιά, καὶ τὸ μέγιστον, ὅτι τῶν ἐξ αὐτοῦ γεγονότων οὐδένα κατέλιπεν ἰδιωτικοῖς ὀνόμασιν προσαγορευόμενον, ἀλλὰ τὸν μὲν βασιλέα καλούμενον, τοὺς δ' ἄνακτας, τὰς δ' ἀνάσσας*. Ὅσον αφορά στο τέλος της ζωής του ο Ισοκράτης αναφέρει ότι *τοσοῦτον δ' ἐβίω χρόνον ὥστε μήτε τοῦ*

¹¹¹βλ. Αλεξίου (2007): σ. 200

¹¹²βλ. Voliotis (1988): σ. 29 - 30

γήρως ἄμοιρος γενέσθαι μήτε τῶν νόσων μετασχεῖν τῶν διὰ ταύτην τὴν ἡλικίαν γιγνομένων · στην προσπάθειά του λοιπόν να μην απομυθοποιήσει τον Κύπριο μονάρχη και να υπηρετήσει την αὔξῃσιν, αποσιωπά το γεγονός ότι δολοφονήθηκε από τους πολιτικούς του αντιπάλους.

Ο Ισοκράτης είναι δημιουργός ατομικού εγκωμίου, σε αντίθεση με τους συλλογικούς επιταφίους και τους επαίνους σε μυθικούς ήρωες που ευδοκίμούσαν τα προηγούμενα χρόνια, έτσι κλείνει τον επίλογο του κυρίως εγκωμίου με τον πιο σπουδαίο χαρακτηρισμό: ἦν θεὸς ἐν ἀνθρώποις ἢ δαίμων θνητὸς, ἅπαντα τὰ τοιαῦτα περὶ τὴν ἐκείνου φύσιν ῥηθῆναι μάλιστ' ἂν ἀρμόσειεν.

Α'. Επίλογος (§§ 73 – 81)

Όπως, ήδη, έχουμε αναφέρει παραπάνω, το εγκώμιο είναι άψογα επιμελημένο από κάθε άποψη, επομένως η ομοιότητα της δομής του επιλόγου με αυτή του προοιμίου είναι αναμενόμενη και εντάσσεται στα πλαίσια της κυκλικής σύνθεσης.

Ο επίλογος (§73 – 81) κατ' ουσίαν αποτελεί παραίνεση προς τον Νικοκλή · ομοιάζει, δηλαδή, στο περιεχόμενο με τους προγενέστερους λόγους: *Πρὸς Νικοκλέα και Νικοκλής*. Ο Ισοκράτης δεν διστάζει να επικαλεσθεί την προχωρημένη ηλικία του, ως εμπόδιο στην καλύτερη επεξεργασία του λόγου (*Τῶν μὲν οὖν εἰς Εὐαγόραν πολλὰ μὲν οἶμαι παραλιπεῖν· ὑστερίζω γὰρ τῆς ἀκμῆς τῆς ἐμαντοῦ, μεθ' ἧς ἀκριβέστερον και φιλοπονότερον ἐξεργασάμην ἂν τὸν ἔπαινον τοῦτον*), αποσκοπώντας κατ' αυτόν τον τρόπο στην εύνοια των ακροατῶν¹¹³.

Ως δεινός υποστηρικτής των εγκωμίων έναντι των ωραίων μνημείων (ανδριάντων) ή των τιμητικῶν εκδηλώσεων, με σκοπό την επίδειξη πλούτου, αναφέρεται στη διαχρονικότητά τους και στο πνευματικό όφελος που μπορούν να αποκομίσουν από αυτά οι επόμενες γενιές (*ἔπειθ' ὅτι τοὺς μὲν τύπους ἀναγκαῖον παρὰ τούτοις εἶναι μόνοις παρ' οἷς ἂν σταθῶσιν, τοὺς δὲ λόγους ἐξενεχθῆναι <θ'> οἷόν τ' ἐστίν εἰς τὴν Ἑλλάδα και διαδοθέντας ἐν ταῖς τῶν εὖ φρονούντων διατριβαῖς ἀγαπᾶσθαι, παρ' οἷς κρεῖττόν ἐστίν ἢ παρὰ τοῖς ἄλλοις ἅπασιν εὐδοκιμεῖν - τοὺς δὲ τρόπους τοὺς ἀλλήλων*

¹¹³βλ. Fortenbaugh (2007): σσ. 108 – 111, LópezEire (2007): σσ. 342 – 343, Αλεξίου (2016): σσ. 210 - 211

καὶ τὰς διανοίας τὰς ἐν τοῖς λεγομένοις ἐνούσας ῥαδίον ἐστὶν μιμεῖσθαι τοῖς μὴ ῥαθυμεῖν αἰρουμένοις, ἀλλὰ χρηστοῖς εἶναι βουλομένοις.). Σε καμία περίπτωση ο Ισοκράτης δεν απορρίπτει τα ἔργα τέχνης, ἀπλᾶ τα τοποθετεῖ σε κατώτερη θέση ἀπὸ τα εγκώμια.

Ο Ισοκράτης παροτρύνει τον Νικοκλή, τα παιδιά και ὅλους τους απογόνους να ακολουθήσουν την ηθική στάση που κρατοῦσε ο Ευαγόρας ἀπέναντι σε κάθε τομέα της ζωῆς, ὥστε να μὴ φανοῦν ποτέ κατώτεροι κανενὸς Ἑλληνα και στα λόγια και στα ἔργα (*ὅπως καὶ λέγειν καὶ πράττειν μηδενὸς ἤττον δυνήσει τῶν Ἑλλήνων*). Τα οικεία παραδείγματα, ἐξάλλου, εἶναι πιο πειστικά και προτιμῶνται στην ρητορική¹¹⁴.

Τέλος, το ἀπαύγασμα της παραίνεσης και του εγκωμίου στο σύνολό του συμπεκνώνεται στις ἐξῆς προτάσεις: *σοὶ δὲ προσήκει μηδὲν ἐλλείπειν, ἀλλ' ὥσπερ ἐν τῷ παρόντι καὶ τὸν λοιπὸν χρόνον ἐπιμελεῖσθαι καὶ τὴν ψυχὴν ἀσκεῖν ὅπως ἄξιος ἔσει καὶ τοῦ πατρὸς καὶ τῶν ἄλλων προγόνων - Χρὴ δ' οὐκ ἀγαπᾶν εἰ τῶν παρόντων τυγχάνεις ὧν ἤδη κρείττων, τῶν ἄλλων καὶ τῶν ἐν ταῖς αὐταῖς σοὶ τιμαῖς ὄντων. Ἔστιν δ' ἐπὶ σοὶ μὴ διαμαρτεῖν τούτων· ἂν γὰρ ἐμμένῃς τῇ φιλοσοφίᾳ καὶ τοσοῦτον ἐπιδιδῶς ὅσον περ νῦν, ταχέως γενήσει τοιοῦτος οἶόν σε προσήκει.*

¹¹⁴βλ. Αλεξίου (2007): σ. 219, Αλεξίου (2008): σ. 135

4.3 Συμπεράσματα

Ο Ισοκράτης είναι ο εκπρόσωπος της κοινής γνώμης της μεσαίας τάξης, που είχε εξαπατηθεί από τις φιλοδοξίες των δημαγωγών, είναι ο εκπρόσωπος των παραδοσιακών αξιών που τις προσαρμόζει στις ιδέες της εποχής του, συμβάλλοντας κι ο ίδιος, όσο μπορεί, στην προσωπική και πολιτική ολοκλήρωση των συνανθρώπων του.

Τα εγκώμια μυθολογικού περιεχομένου: Έλένης ἐγκώμιον και Βούσιρις είναι πρόδρομοι του Εὐαγόρα. Μέσω αυτών δίνεται στον Ισοκράτη η ευκαιρία να συνομιλήσει διακειμενικά με τον Πολυκράτη και τον δάσκαλό του Γοργία, τον οποίο προσπαθεί να διορθώσει¹¹⁵.

Τὸ ἐγκώμιον τοῦ Εὐαγόρα είναι ένα ατομικό εγκώμιο, στο οποίο δεν εγκωμιάζεται απλώς ένα σύγχρονο ιστορικό πρόσωπο, αλλά αποτελεί την ενσάρκωση του πολιτικού ιδανικού¹¹⁶. Η αφήγηση των γεγονότων γίνεται με χρονολογική σειρά, από τη γέννηση έως το θάνατο του Κύπριου βασιλιά.

Κεντρικό θέμα αποτελεί η εξύμνηση των φυσικών αρετών του, σωματικών και ψυχικών, οι οποίες με συστηματική καλλιέργεια ενισχύονται · ως εκ τούτου η ορθή διακυβέρνηση αποτελεί γεγονός.

Η φρόνησις, η ἐπιμέλεια τῆς ψυχῆς, η ἀνδρεία και η δικαιοσύνη βρίσκονται στην κορυφή της ισοκρατικής κλίμακας αξιών, από την άλλη πλευρά, ο παράγων τύχη ευνοεί συχνά τον Ευαγόρα, αλλά ο ίδιος προτιμά να στηρίζεται στις προσωπικές του ικανότητες. Σε αρκετά σημεία του εγκωμίου επισημαίνεται ο ηθικός τρόπος κατάληψης της εξουσίας. Επίσης, συχνές είναι και οι συγκρίσεις, είτε με τον Κύρο, είτε με τους ήρωες του Τρωικού πολέμου, με σκοπό την ανάδειξη της υπεροχής του εγκωμιαζομένου, μιας και η εποχή του ρήτορα βρίσκεται μακριά από την τυφλή αποδοχή του μύθου.

Δεύτερο και τελευταίο μέρος του εγκωμίου αποτελεί η παραίνεση - παρότρυνση του ρήτορα προς τον μαθητή του Νικοκλή, τον υιό του Ευαγόρα, να παραδειγματιστεί από τον ηθικό τρόπο ζωής και διακυβέρνησης του πατέρα του, αφού ως διάδοχός του σύντομα θα αναλάβει χρέη βασιλιά. Έχοντας κάποιος υπόψιν του και τους άλλους

¹¹⁵βλ. Papillon (2007): σ. 62 – 63, Αλεξίου (2016): σσ. 201 - 202

¹¹⁶βλ. Αλεξίου (2008): σσ. 142 – 143, Αλεξίου (2016): σ. 53

δύο Κυπριακούς Λόγους, εντοπίζει σημαντικές νοηματικές αντιστοιχίες ανάμεσα τους.

Από άποψη ύφους ο Ισοκράτης έχει χαρακτηριστεί δεξιοτέχνης, με την καθαρότητα, τη συμμετρία και το μεικτό – περίτεχνο ύφος του να δεσπόζουν στον λόγο του.

Κατά τον Ισοκράτη η ηθική, η παιδεία και η πολιτική βαίνουν παράλληλα. Ο *Ευαγόρας* έπαιξε καθοριστικό ρόλο στην ανάπτυξη της επιδεικτικής ρητορείας, με τον *Άγησίλαο* και την *Κύρου Παιδεία* να αποτελούν τα πρώτα δείγματα.

Έχοντας φτάσει, πλέον, στο τέλος, αξίζει να αναφέρουμε ότι ο Ισοκράτης στην πορεία του είχε να αντιμετωπίσει πολλούς επικριτές, που αμφισβητούσαν την αξία της εισφοράς του στην υπηρεσία του ανθρώπου, είχε, όμως, πολλούς και ενθουσιώδεις θαυμαστές. Μεταξύ άλλων, ο Burk τον είχε αποκαλέσει «πατέρα της ανθρωπιστικής παιδείας» και ο Jaeger «μέγα παιδαγωγό και δημοσιολόγο»¹¹⁷.

¹¹⁷βλ. Τζαννετάτος (1960): σ. 144

ΠΕΜΠΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

«ΥΦΟΣ»

5.1 Το ύφος των λόγων του Ισοκράτη

Η ρητορική τέχνη, που εμφανίζεται για πρώτη φορά και λαμβάνει την τελειώσή της στην Αθήνα¹¹⁸, βρίσκεται στο επίκεντρο της εκπαιδευτικής δραστηριότητας του μαθητή του Γοργία και εκφραστή του ανανεωμένου σοφιστικού κινήματος¹¹⁹.

Εξετάζοντας, λοιπόν, τους ανωτέρω λόγους του Ισοκράτη από άποψη ύφους και γλωσσικής συνθέσεως, θα παρατηρήσουμε ότι σε αντίθεση με τον Λυσία και τον Δημοσθένη, προσέχει πολύ στη γλωσσική διατύπωση και γι' αυτό ο λόγος του είναι επιτηδευμένος.

Το ισοκρατικό ύφος διακρίνεται για τη ρυθμικότητα και τον μακροπερίοδο χαρακτήρα του. Οι τέλεια ισορροπημένες περίοδοι (ισόκωλα) και η κατάλληλη τοποθέτηση των λέξεων εξασφαλίζουν ακουστική απόλαυση, σαφέστατο νόημα¹²⁰ (λέξις κατεστραμμένη), ενώ επικρατεί και ένα αίσθημα υποβλητικότητας, επηρεάζοντας, κατ' αυτόν τον τρόπο, υπέρ αυτού τον εκάστοτε ακροατή.

Οι λόγοι του Ισοκράτη είναι συντεθειμένοι σε αττική διάλεκτο, με αποφυγή λέξεων απηρχαιωμένων, νεωτεριστικών και ποιητικών (με ελάχιστες εξαιρέσεις)¹²¹. Παρατηρείται, επίσης, έντονα η αποφυγή χασμωδίας (για λόγους ευφωνίας)¹²² και η επανάληψη της ίδιας λέξης, ενώ ο ρήτορας χρησιμοποιεί με φειδώ την έκθλιψη και την κράση. Τα σχήματα λόγου (άμεσες ή έμμεσες προσφωνήσεις, ρητορικές ερωτήσεις, αντιθέσεις, παρομοιώσεις, παρονομασίες) καθιστούν τον λόγο του κατανοητό, πειστικό και σπουδαίο.

Παρότι θα μπορούσαμε να χαρακτηρίσουμε τον ρητοροδιδάσκαλο, αριστοτέχνη της ρυθμικότητας και δεξιότηχνη της ευφωνίας, ο ίδιος πότε δεν εκφώνησε τους λόγους

¹¹⁸βλ. Τζαννετάτος (1960): σ. 141

¹¹⁹βλ. Αλεξίου (2007): σ. 38

¹²⁰βλ. Κωνσταντινόπουλος(2014): σσ. 96 – 100, 115 - 117, Edwards (2002): σσ. 42 – 43, Montanari (2010): σσ. 598 – 599, Voliotis (1988): σσ. 26 – 28, Usher (1973): σσ. 49 – 50, 53 - 54

¹²¹βλ. Τζαννετάτος (1960): σ. 144, Κωνσταντινόπουλος(2014): σσ. 117 – 119, Usher (1973): σσ. 50 - 51

¹²²βλ. Papillon (2007): σσ. 65- 68, Grube (1995): σ. 41, Αλεξίου (2016): σσ. 248 - 260

του, καθώς είχε την πεποίθηση πως δεν διέθετε τα δύο προσόντα που επηρέαζαν πάρα πολύ την εκκλησία του δήμου, δυνατή φωνή και τόλμη¹²³.

Κατόπιν επισταμένης έρευνας, λοιπόν, καταλήγουμε στο συμπέρασμα πως η ισοκρατική ρητορική παιδεία στρέφεται γύρω από το *εἶ λέγειν* και το *εἶ φρονεῖν*, με την ύπαρξη του πρώτου να συνεπάγεται την ύπαρξη του δευτέρου ἡ τέχνη του λόγου, δηλαδή, υποδηλώνει πλήρη διανοητική καλλιέργεια.

¹²³βλ. Easterling – Knox (2008): σ.35, Grube (1995): σ. 41

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Από την αρχαιότητα έως σήμερα, η εκπαίδευση αποτελεί βασικό παράγοντα για την κοινωνική ένταξη και ανέλιξη του ατόμου. Οι κοινωνικές συμβάσεις που επικρατούν, ανά εποχή στην εκάστοτε χώρα, καθορίζουν, και τους εκπαιδευτικούς σκοπούς.

Η αρχαία Αθήνα, λοιπόν, πολιτιστικό και οικονομικό κέντρο της κλασικής Ελλάδας, παρείχε τις κατάλληλες συνθήκες για τη γένεση και καλλιέργεια της ρητορικής. Το συγκεκριμένο γραμματειακό είδος έχοντας μακρά πορεία στο χρόνο, αποτέλεσε, κυρίως, φαινόμενο του τετάρτου αιώνα π.Χ.

Διά της παρούσης διπλωματικής, αδράξαμε την ευκαιρία να εστιάσουμε στο τρίτο είδος του ρητορικού λόγου, την επιδεικτική ρητορική. Μέσω των λόγων, Κατὰ τῶν σοφιστῶν και Ἑλένης ἐγκώμιον δίνεται η δυνατότητα στον Ισοκράτη να ξεδιπλώσει τις απόψεις του περί των κινήματων της σοφιστικής και ρητορικής, που ήκμαζαν εκείνη την περίοδο. Από την άλλη μεριά, στον *Εὐαγόρα* αυτοπροβάλλεται ως ρηξικέλευθος νεωτεριστής, ο οποίος συντάσσει το πρώτο εγκώμιο σε μία σύγχρονη ιστορική προσωπικότητα και η επίδραση αυτού του εγκωμίου στην εξέλιξη του είδους τον δικαιώνει¹²⁴.

Ρίχνοντας μια γρήγορη ματιά στους τίτλους των υπό εξέτασιν λόγων θα εξήγαγε, εσφαλμένως, κανείς το συμπέρασμα πως πρόκειται για λόγους, όπου ο καθένας πραγματεύεται και ένα διαφορετικό αντικείμενο. Κατόπιν ενδελεχούς έρευνας, όμως, διαπιστώνουμε πως η ιδέα του Πανελληνισμού αποτελεί κοινό τους παρανομαστή, επιβεβαιώνοντας κατ' αυτόν τον τρόπο το γεγονός πως ο δεξιοτέχνης της επιδεικτικής ρητορείας είχε σημαντικό μερίδιο στην εξέλιξη της πολιτικής διανοήσης της εποχής του¹²⁵.

Πιο συγκεκριμένα, ο προσανατολισμός στο κοινωνικό σύνολο είναι βαθιά ριζωμένος στην ισοκρατική σκέψη. Η μαθητεία του στα δύο αντίθετα πεδία σοφίας, τη σοφιστική ρητορεία και τη φιλοσοφία, φαίνεται πως επηρέασε τον Ισοκράτη να δημιουργήσει τη δική του μέση οδό, το μορφωτικό δηλαδή ιδεώδες, που στόχευε στην ηθική διάπλαση του ανθρώπου μέσω της ρητορικής καλλιέργειας, η οποία, κατά τον ίδιο, αποτελεί ολοκληρωμένη μόρφωση¹²⁶. Οι στόχοι του, επομένως, ήταν

¹²⁴βλ. Αλεξίου (2016): σ. 267, Edwards (2002): σ. 45

¹²⁵βλ. Mathieu (1995): σ. 284

¹²⁶βλ. Κωνσταντινόπουλος (2014): σ. 90, Easterling – Knox (2008): σσ. 673 - 674

ξεκάθαροι, να νουθετήσει και να διαπαιδαγωγήσει τον λαό, επειδή αυτός ασκεί την εξουσία στα πλαίσια του δημοκρατικού πολιτεύματος.

Χαρακτηριστικό γνώρισμα και των τριών επιδεικτικών λόγων, που χρησιμοποιήθηκαν για την εκπόνηση της παρούσας διπλωματικής, οι εκκλήσεις του για προάσπιση της ειρήνης και παρότρυνση των πολιτικών, για επαναφορά της ευημερίας εντός του ελλαδικού χώρου, με ανάληψη πολέμου κατά των Περσών.

Εν συνεχεία, ο «Λόγος» αποτελεί για τον «πατέρα της επιδεικτικής ρητορείας» το συνεκτικό στοιχείο της κοινωνίας, έτσι δικαιολογείται και το γεγονός πως σε καθέναν από τους εξεταζόμενους λόγους του, οι έννοιες: παιδεία, ηθική και πολιτική είναι άρρηκτα συνδεδεμένες. Σ' αυτό το δύσκολο, ομολογουμένως, εγχείρημά του, βόηθησαν οι υφολογικές καινοτομίες που εισήγε και πρέσβευε με σθένος, όπως: η ακρίβεια, η σαφήνεια, η καθαρότητα του λεξιλογίου και η αρμονική διάταξη των λέξεων, που εξασφάλιζαν απλότητα, φυσικότητα και καθιστούσαν τους λόγους του εύληπτους.

Εν γένει, οι λόγοι του διδασκάλου της ρητορικής τέχνης θεωρούνται έργα σημαντικής φιλοσοφικής - πολιτικής εμβέλειας, με διαχρονική αξία, γεγονός που έχει επιτευχθεί με την τακτική του να τοποθετείται με τις ιδέες του απέναντι στα προβλήματα της εποχής του, θέλοντας να διαμορφώσει την κοινή γνώμη.

Έχοντας ολοκληρώσει, πλέον, τη συγγραφή του παρόντος πονήματος στα πλαίσια του ΠΜΣ «*Αρχαία και Νέα Ελληνική Φιλολογία, με κατεύθυνση: Αρχαία Ελληνική Φιλολογία*», αξίζει να αναφέρουμε πως οι στόχοι της εργασίας, που είχαν τεθεί ήδη από τον πρόλογο, επιτεύχθηκαν, με τη λεπτομερή ανάλυση τόσο των λόγων, *Κατὰ τῶν σοφιστῶν, Ἑλένης ἐγκώμιον* και *Τὸ ἐγκώμιον τοῦ Εὐαγόρα*, όσο και των επιμέρους ζητημάτων που ἐχρηζαν περαιτέρω διερεύνησης.

ΕΛΛΗΝΟΓΛΩΣΣΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ - ΑΡΘΡΟΓΡΑΦΙΑ

- ❖ Αθανασάτος, Κ. Π. (2011): *Πλάτων και Σοφιστική Ρητορική*, εκδ. Δεδεμάδη, Αθήνα.
- ❖ Αλαμάνης, Θ.Π. (1993): *Οι Φιλοσοφικές και Ρητορικές Σχολές στην Αρχαιότητα. Συμβολή στην ιστορική μελέτη δομών, οργάνωσης και λειτουργίας. Α' Προκλασικοί – Κλασικοί Χρόνοι*, εκδ. Βάνιας, Θεσσαλονίκη.
- ❖ Allen, J (2008): “Ο Αριστοτέλης για τις επιστήμες των επιχειρημάτων: Ρητορική, διαλεκτική, αναλυτική”, στο: Μπάλλα, Χ. (επιμ.), *Φιλοσοφία και Ρητορική στην Κλασική Αθήνα*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο, σσ. 63 - 96.
- ❖ Αλεξίου, Ε.Β. (2007): *Ισοκράτης - Ευαγόρας ερμηνευτική έκδοση*, εκδ. University Studio Press, Θεσσαλονίκη.
- ❖ Αλεξίου, Ε. (2008): “Ρητορική, Φιλοσοφία και Πολιτική: Ο Ισοκράτης και η Ομολογούμενη Αρετή”, στο: Μπάλλα, Χ. (επιμ.), *Φιλοσοφία και Ρητορική στην Κλασική Αθήνα*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο, σσ. 127-148.
- ❖ Αλεξίου, Ε. Β. (2016): *Η Ρητορική του 4^{ου} αι. π.Χ., Το ελιξίριο της Δημοκρατίας και η Ατομικότητα*, εκδ. Gutenberg, Θεσσαλονίκη.
- ❖ Annas, J. (2006): *Εισαγωγή στην Πολιτεία του Πλάτωνα*, μτφρ. Γραμμένου, Χ., εκδ. Καλέντης, Αθήνα.
- ❖ Γούναρης, Α. Α. (2000): *Ελληνική Γραμματεία*, Μακεδονικές εκδόσεις, Αθήνα.
- ❖ Châtelet, F. (2001): *Η Γέννηση της Ιστορίας – Η διαμόρφωση της ιστορικής σκέψης στην αρχαία Αθήνα*, τόμ. 2, μτφρ. Κικίζας, Δ. Γ., εκδ. Σμιλή, Αθήνα.
- ❖ Δημητράκος, Δ. (1964): *Μέγα Λεξικόν όλης της Ελληνικής Γλώσσης*, τόμ. 12, εκδ. Ασημακοπούλου, Αθήναι.
- ❖ De Romilly, J. (1994): *Οι μεγάλοι Σοφιστές στην Αθήνα του Περικλή*, μτφρ. Κακριδής, Φ. Ι., εκδ. Καρδαμίτσα, Αθήνα.
- ❖ Easterling, P. E. – Knox, B. M. W. (2008): *Ιστορία της Αρχαίας Ελληνικής Λογοτεχνίας*, εκδ. Παπαδήμα, Αθήνα.
- ❖ Edwards, M. (2002): *Οι Αττικοί Ρήτορες*, μτφρ. Σπαθαράς, Δ., εκδ. Ινστιτούτο του Βιβλίου – Καρδαμίτσα, Αθήνα.
- ❖ Grube, G. M. A. (1995): *Ο Αριστοτέλης για την Ποίηση και το Ύφος*, μτφρ. Χρυσάφης, Γ. Δ., εκδ. Καρδαμίτσα, Αθήνα.

- ❖ Kennedy, G. A. (⁸2009): *Ιστορία της Κλασικής Ρητορικής, Αρχαίας Ελληνικής και Ρωμαϊκής*, μτφρ. Νικολούδης, Ν., εκδ. Παπαδήμα, Αθήνα.
- ❖ Κοκολάκης, Μ.Μ. (1971): *Ο Ισοκράτους “ Ευαγόρας ” και η χρονολόγησις των Κυπριακών Λόγων*, Αθήνα.
- ❖ Κύρκος, Β. Α. (1992): *Αρχαίος Ελληνικός Διαφωτισμός και Σοφιστική*, εκδ. Παπαδήμα, Αθήνα.
- ❖ Κωνσταντινόπουλος, Β.Λ. (2014): *Το Ύφος Του Αρχαίου Ελληνικού Πεζού Λόγου*, τόμ. 2, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα.
- ❖ Livingstone, N. (2008): “Γράφοντας την Πολιτική: Η ρητορική της Φιλοσοφίας στον Ισοκράτη” στο: Μπάλλα, Χ. (επιμ.), *Φιλοσοφία και Ρητορική στην Κλασική Αθήνα*, μτφρ. Μεζίτη, Μ., Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο, σσ. 97-125.
- ❖ Mathieu, G. (1995): *Οι Πολιτικές Ιδέες του Ισοκράτη*, μτφρ. Διαμαντάκου, Κ., εκδ. Ινστιτούτο του Βιβλίου - Μ. Καρδαμίτσα, Αθήνα.
- ❖ Montanari, F. (2010): *Ιστορία της Αρχαίας Ελληνικής Λογοτεχνίας (Από τον 8^ο αι. π.Χ. έως τον 6^ο αι. μ.Χ.)*, Ιακώβ, Δ. – Ρεγκάκος Α. (επιμ.), εκδ. University Studio Press, Θεσσαλονίκη.
- ❖ Μπαμπινιώτης, Γ. Δ. (²2002): *Λεξικό της Νέας Ελληνικής Γλώσσας*, εκδ. Κέντρο Λεξικολογίας Ε.Π.Ε., Αθήνα.
- ❖ Nesselrath, H. G. (³2005): *Εισαγωγή στην Αρχαιογνωσία*, τόμ. 1, εκδ. Παπαδήμα, Αθήνα.
- ❖ Ober, J. (2003): *Μάζες και Ελίτ στη Δημοκρατική Αθήνα, Ρητορική, Ιδεολογία και Ισχύς του λαού*, μτφρ. Σερέτη, Β., εκδ. Πολύτροπον, Αθήνα.
- ❖ Pernot, L. (2005): *Η Ρητορική στην αρχαιότητα*, μτφρ. Τσελέντη, Ξ., εκδ. Δαίδαλος, Αθήνα.
- ❖ Saïd, S. – Trédé, M. – Le Boulluec, A. (²2001): *Ιστορία της Ελληνικής Λογοτεχνίας*, τόμ.1, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα.
- ❖ Σπαθαράς, Δ. (2008): “Δόξα, γνώση και απάτη στον Γοργία”, στο: Μπάλλα, Χ. (επιμ.), *Φιλοσοφία και Ρητορική στην Κλασική Αθήνα*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο, σσ. 149 - 171.
- ❖ Σταματάκος, Ι. ΔΡ. (1949): *Λεξικόν Αρχαίας Ελληνικής Γλώσσας*, τόμ. 1, εκδ. Δημητράκου, Αθήναι.
- ❖ Τζαννετάτος, Θ.ΣΤ. (1960): “Η Ρητορική και ο Ισοκράτης”, *Πλάτων 1*, Αθήνα σσ. 139 – 154 [Κοργιαλένειος Βιβλιοθήκη Κεφαλληνίας].

ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ – ΑΡΘΡΟΓΡΑΦΙΑ

- ❖ Benoit, W.L. (1984): “Isocrates on rhetorical education”, *Communication Education*, vol. 33:2, pp. 109 -119.
- ❖ Bons, J. A. E. (2007): “Gorgias the Sophist and Early Rhetoric”, in: Worthington, I. (ed.), *A Companion to Greek Rhetoric*, Blackwell Publishing Ltd, pp. 37 - 46.
- ❖ Burnet, J (1967 – 1968): *Platonis Opera*, vol. I – V, Oxford University Press.
- ❖ Carey, C. (2007): “Epideictic Oratory”, in: Worthington, I. (ed.), *A Companion to Greek Rhetoric*, Blackwell Publishing Ltd, pp. 236 – 252.
- ❖ Day, J. M. (2007): “Rhetoric and Ethics from the Sophists to Aristotle”, in: Worthington, I. (ed.), *A Companion to Greek Rhetoric*, Blackwell Publishing Ltd, pp. 378 - 392.
- ❖ Flower, M. A. (2000): “From Simonides to Isocrates: The Fifth-Century Origins of Fourth-Century Panhellenism”, *Classical Antiquity*, vol. 19:1, University of California Press, pp. 65 -101.
- ❖ Fortenbaugh, W.W. (2007): “Aristotle’s Art of Rhetoric”, in: Worthington, I. (ed.), *A Companion to Greek Rhetoric*, Blackwell Publishing Ltd, pp. 107 – 123.
- ❖ Freese, J. H. (1926): *Aristotle. XXII, The "Art" of Rhetoric*, Loeb Classical Library.
- ❖ Gagarin, M. (1994): “Probability and Persuasion: Plato and early Greek rhetoric”, in Worthington, I. (ed.), *Persuasion: Greek Rhetoric in Action*, London and New York, pp. 46 - 68.
- ❖ Gagarin, M. (2000): *Isocrates I, The Oratory of Classical Greece*, vol. 4, University of Texas Press, Austin.
- ❖ Grimaldi, W. M. A. (1996): “How do we get from Corax – Tisias to Plato – Aristotle in Greek Rhetorical Theory”, in: Johnstone, C. L. (ed.):*Theory, Text, Context, Issues in Greek Rhetoric and Oratory*, State University of New York Press, Albany, pp. 19 – 43.
- ❖ Haskins, E. V. (2004): *Logos and Power in Isocrates and Aristotle*, University of South Carolina Press, Columbia.

- ❖ Jaeger, W. (1994): “The Rhetoric of Isocrates and its Cultural Ideal”, in: Schiappa, E. (ed.): *Landmark Essays on Classical Greek Rhetoric*, Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum, pp. 119 – 141.
- ❖ López Eire, A. (2007): “Rhetoric and Language”, in: Worthington, I. (ed.), *A Companion to Greek Rhetoric*, Blackwell Publishing Ltd, pp. 336 – 349.
- ❖ Morgan, T. (2007): “Rhetoric and Education”, in: Worthington, I. (ed.), *A Companion to Greek Rhetoric*, Blackwell Publishing Ltd, pp. 303 – 319.
- ❖ Norlin, G. – van Hook, L. (2000 - 2006): *Isocrates*, vol. I–III, Loeb Classical Library.
- ❖ Papillion, T. (1995): “Isocrates’ techne and rhetorical pedagogy”, *Rhetoric Society Quarterly*, vol. 25:1-4, pp. 149 - 163.
- ❖ Papillon, T. L. (2007): “Isocrates”, in: Worthington, I. (ed.), *A Companion to Greek Rhetoric*, Blackwell Publishing Ltd, pp. 58 - 74.
- ❖ Poulakos, J. (1986): “Gorgias’ and Isocrates’ use of the encomium”, *Southern Speech Communication Journal*, vol. 51:4, pp. 300 - 307.
- ❖ Schmitz, T. A. (2000): “Plausibility in the Greek Orators”, *The American Journal of Philology*, vol. 121:1, the Johns Hopkins University Press, pp. 47 – 77.
- ❖ Too, Y. L. (1995), *The rhetoric of identity in Isocrates, Text, power, pedagogy*, University Press, Cambridge.
- ❖ Usher, S. (1973), “The Style of Isocrates”, *Bulletin of the Institute of Classical Studies*, vol. 20:1, University of London, pp. 39 – 67.
- ❖ Usher, S. (1999): *Greek Oratory, Tradition and Originality*, University Press, Oxford.
- ❖ Usher, S. (2007): “Symbouleutic Oratory” in: Worthington, I. (ed.), *A Companion to Greek Rhetoric*, Blackwell Publishing Ltd, pp. 220 – 235.
- ❖ Voliotis, N. A. (1988), *The tradition of Isocrates in Byzantium and his influence on modern Greek education*, Athens.
- ❖ Wilcox, S. (1943): “Criticisms of Isocrates and his φιλοσοφία”, *Transactions and Proceedings of the American Philological Association*, vol. 74, The Johns Hopkins University Press, pp. 113 -133.